

पूर्णमा

इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

३६

पू

र्ण

३६

संशोधन-मण्डल

तदिह न गुणदोषौ योजनीयावलीकौ

कथमपि महता यत् संस्कृतोऽयं श्रमेण ।

—बापूदेव शास्त्री

[धेरै मिहिनेत गरी यो तयार गरिएको छ । यस कारण यहाँ भूटो गुण अथवा दोष नलाइदिनुहोला ।]

पूर्णिमा

९

वर्ष

४

अङ्क

(इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

सम्पादक -

महेशराज पन्त

दिनेशराज पन्त

प्रकाशक -

देवीप्रसाद भण्डारी

(संशोधन - मण्डलद्वारा)

सहयोगी -

रामजी तिवारी

यस अङ्कको मूल्य रु. १०।

मिल्ने नमिल्ने

—नयराज पन्त

धेरै मानिसले मिलीकन गरे सिद्धिन्छ चाँडै, अनि
तर्सिन्छन् रिपु एकताबल हुँदा, देखिन्छ राम्रो पनि ।
ग्रस्तो हो, तर लक्ष्य निश्चित नभै एकात्मता आउन
गाह्रो पर्छ र काममा खलबली भै थाल्छ त्यो भाँडिन ॥

२०२६।३।१०।३

हाम्रा प्रकाशित कृति

संशोधन—मण्डलतर्फबाट

१. पूर्णिमा १ देखि ३६ अङ्कसम्म	१२५।५०
२. अभिलेख—सङ्ग्रह १ देखि १२ भागसम्म	७।५०
३. इतिहास—संशोधन	१३।
४. सावधान—पत्र	६।
५. विद्या—रत्ना	६।
६. व्याकरण—संशोधन	३।५०
७. पञ्चाङ्ग—संशोधन	३।५०

(यी पुस्तक साका प्रकाशनको केन्द्र र सबै शाखामा पाइन्छन् ।)

८. बुद्धि विनोद—प्रभावली र त्यसको उच्चार	२।
९. पञ्चाङ्ग—संशोधन (१३-१४ सङ्ख्या)	।५०

नेपाल—सांस्कृतिक—परिषद्तर्फबाट

१. जयरत्नाकरनाटक	८।
२. त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा	१०।
३. ऐतिहासिक—पत्रसङ्ग्रह (पहिलो भाग)	४।२०
४. ऐतिहासिक—पत्रसङ्ग्रह (दोस्रो भाग)	३।५०

जगदम्बा—प्रकाशनतर्फबाट

१. गङ्गीमा फ्याँकिएका कसिगर	६।२५
२. इतिहास—संशोधनको प्रमाण—प्रमेय	१८।
३. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश (५ खण्ड)	४१।

विषयसूची

१. सिद्धान्तशिरोमणिअनुसार

मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने रीति

मध्यम मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने पहिलो रीति	२०६-२१५
मध्यम मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने दोस्रो रीति	२१५-२२१
मध्यम मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने तेस्रो रीति	२२१-२२६
मध्यम मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने सारणी	२२६-२२७
सूर्यादि ग्रहका मन्दोच्च भगण	२२८
सूर्यमन्दोच्च ल्याउने रीति	२२८-२३१
मन्दकेन्द्र तथा शीघ्रकेन्द्र ल्याउने रीति	२३२
भुज र कोटि ल्याउने रीति	२३२-२३३
सूर्यादि ग्रहका मन्दपरिधि	२३४-२३५
भुजफल, कोटिफल र अन्त्यफलज्या ल्याउने रीति	२३५-२४१
कर्ण ल्याउने रीति	२४१-२४४
शीघ्रफल ल्याउने रीति	२४५-२४७
मन्दफल ल्याउने रीति	२४७
स्पष्टसूर्यबाट सूर्यमन्दफल ल्याउने रीति	२४७-२६६
स्पष्ट मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने रीति	२६६-२६७

२. लिच्छविसंवत्को निष्कर्षमा दिइएको

वि. सं. ६४१ को मेषसङ्क्रान्ति अशुद्ध छ -देवीप्रसाद भण्डारी २६८

३. मानदेवसंवत् -दिनेशराज पन्त २६६-२७३

४. चाँगुको अंशुवर्माको अभिलेखको तिथिमितिको गणना -दिनेशराज पन्त २७३-२७५

५. श्री ३ महाराज देवशमशेरको आत्मकथा -नयराज पन्त २७६-२८२

पृष्ठ

-देवीप्रसाद भण्डारी २०६-२६७

६. रत्न मल्लको पालामा लेखिएको
रामायणनाटकको ऐतिहासिक सार -महेशराज पन्त २८२-२८६
७. चाडबाड जात्रामात्रामा खेलाइएका
संस्कृतका केही प्रसिद्ध नाटक -महेशराज पन्त २६०-२६४
८. चाडबाड जात्रामात्रामा खेलाइएका,
नेपालमा बनाइएका केही संस्कृत नाटक -महेशराज पन्त २६४-३०८
९. रत्न मल्लको छोरी विरमादेवीको
विवाहको तिथिमित्तको गणना -दिनेशराज पन्त ३०८-३१२

विचारको काल

-नयराज पन्त

निद्रा खुलन गयो, थकावट हट्यो, सानन्द यो चित्त छ,
श्रीसूर्योदयको निमित्त अहिले घण्टा दुई शेष छ।
बिस्तारै बहँदो छ वायु, यसले आनन्द बसाउँछ,
यो हो काल विचारको, किनभने चौतर्फमा शान्ति छ॥

२०२६।३।२।२

-ॐॐॐ-

कसले भन्थ्यो

-नयराज पन्त

बोधज्योति बलीरहोस् भुवनमा भन्ने लिई कामना
वर्षा घाम बतास शीतहरुका खप्तै कडा घातना।
बस्ने पत्थरले अहो त्यजिदिँदा हुन् ता तपस्वीपन,
भन्थ्यो लिच्छविका समुज्ज्वल कथा कल्ले नि हामीकन॥

२०२६।२।३२।७

सिद्धान्तशिरोमणिअनुसार मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने रीति

—देवीप्रसाद भण्डारी

मैले सिद्धान्तशिरोमणिको गणिताध्याय केही भाग कण्ठस्थ गरी कालमानाध्यायको व्याख्या र उदाहरण पूर्णिमा २३ अङ्कका १९४-२०० पृष्ठ, २४ अङ्कका २७९-२८८ पृष्ठ, २५ अङ्कका १३-२३ पृष्ठ र २६ अङ्कका १०१-११४ पृष्ठमा क्रमशः प्रकाश गरेको छु । अहिले गणिताध्याय सबै र गोलाध्यायको त्रिप्रश्नवासनाधिकारसम्म कण्ठस्थ भएको छ । अब सिद्धान्तशिरोमणिको व्याख्या, उदाहरण र उपपत्ति प्रकाश गर्दै जाने विचार गरेको छु । अहिले मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने रीति प्रकाश गर्छु ।

मध्यम मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने पहिलो रीति

अधोऽधस्त्रिधा कल्पयाताब्दवृन्दात्
कराभ्यां २ कृतैः ४ पावकैः ३ संगुणाच्च ।
भुजङ्गैर्दरघाप्तं फलं स्याद् दिनाद्यं
तदब्दान्वितं भास्करादब्दपः स्यात् ॥१॥

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार प्रत्यब्दशुद्धि)

अन्वय—अधः अधः त्रिधा (स्थापितात्) कराभ्याम् कृतैः पावकैः संगुणात् कल्पयाताब्दवृन्दात् भुजङ्गैः अवाप्तम् दिनाद्यम् फलम् स्यात् । तत् अब्दान्वितम् (कार्यम्) । भास्करात् अब्दपः स्यात् ॥१॥

पदार्थ—अधः अधः = तल तल, त्रिधा = तीन ठाउँमा, स्थापितान् = राखिएको, कराभ्याम् = दुइले, कृतैः = चारले, पावकैः = तीनले, संगुणात् = गुनिएको, कल्पयाताब्दवृन्दात् = कल्पगत वर्षगणबाट, भुजङ्गैः = आठले, अवाप्तम् = भाग लिँदा पाइएको, दिनाद्यम् = दिनादि, फलम् = फल, स्यात् = हुन्छ । तत् = त्यो दिनादि फल, अब्दान्वितम् = कल्पगत वर्षगण जोडिएको, कार्यम् = गर्नु । भास्करात् = आदित्यवारदेखि उठान भएको, अब्दपः = मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वार, स्यात् = हुन्छ ॥१॥

भावार्थ—कल्पगत वर्षगणलाई ३ ठाउँमा राख्नु । पहिलोलाई २ ले गुन्नू, आएको गुणनफल दिन हुन्छ । दोस्रोलाई ४ ले गुन्नू, आएको गुणनफल घडी हुन्छ । त्यसको दिनादि (दिन, घडी) बनाउनु । तेस्रोलाई ३ ले गुन्नू, आएको गुणनफल पला हुन्छ । त्यसको दिनादि (दिन, घडी, पला) बनाउनु । ती तीनै थरीको योग गर्नु । योगफललाई ८ ले भाग लिनु, आएको लब्धि दिनादि (दिन, घडी, पला, विपला, प्रतिविपला) हुन्छ । त्यस दिनादिको दिनमा कल्पगत वर्षगण

जोड्नु । यो योगफलको दिनलाई ७ ले तष्ट गर्नु (७ ले भाग लिई शेष मात्र लिनु) । शेष मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वार हुन्छ । ७ ले तष्ट गर्दा ० शेष भए भादव्यवार, १ शेष भए सोमवार, २ शेष भए मङ्गलवार यही क्रमले वार हुन्छ । सोही वार तथा भाएका घडी, पला, विपला, प्रतिविपलामा मध्यम मेषसङ्क्रान्ति हुन्छ ॥१॥

१ उदाहरण

वि. सं. १५५७ को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि ल्याऊ ।

वृष्टिको आरम्भ (कल्पादि) देखि शकारम्भकालतक बितेको वर्षगण ल्याउने रीति सिद्धान्तशिरोमणि कालमानाध्यायको २८ श्लोकमा बताइएको छ । यसको व्याख्या र उदाहरण पूर्णिमा २६ अङ्कमा १०८-१११ पृष्ठमा मैले प्रकाश गरेको छु । त्यसै श्लोकको आधारमा वि. सं. १५५७ को कल्पगतवर्षगण ल्याइन्छ ।

वि. सं. ० हुँदा कल्पगत वर्षगण = १,९७,२९,४७,०४४

इष्ट वि. सं. = + १,५५७

वि. सं. १५५७ को कल्पगत वर्षगण = १,९७,२९,४८,६०१

कल्पगत वर्षगण = व दि. घ. प.
दिनादि = $\frac{२ व + ४ व + ३ व}{८}$

दिनादि = $\left(१,९७,२९,४८,६०१ \times २ + \frac{१,९७,२९,४८,६०१ \times ४}{६०} + \frac{१,९७,२९,४८,६०१ \times ३}{६० \times ६०} \right) \frac{१}{८}$

१,९७,२९,४८,६०१
× २

३,९४,५८,९७,२०२ दि. = प्रथमफल = प्र.

१,९७,२९,४८,६०१
× ४

७,८९,१७,९४,४०४ दि. घ.

६०) ७८९१७९४४०४ (१३,१५,२९,९०६।४४ = द्वितीयफल = द्वि.

६०		
१८९	१७९	४०४
१८०	१२०	३६०
९१	५९४	४४ × ६०
६०	५४०	
३१७	५४४	१)४४
३००	५४०	
१७	४	

१,९७,२९,४८,६०१

× ३

५,९१,८८,४५,८०३

दि. घ. प.

३६००) ५९१८८४५८०३ (१६,४४,१२३।५०।३ = तृतीयफल = त.

३६००

२३१८८

२१६००

१५८८४

१४४००

१४८४५

१४४००

४४५

४४५८

३६००

८५८०

७२००

१३८०३

१०८००

३००३

३००३ × ६०

६०) ३००३

३००

३ × ६०

१) ३

दि. घ. प.

३,९४,५८,९७,२०२ = प्र.

+ १३,१५,२९,९०६।४४ = द्वि.

+ १६,४४,१२३।५०।३ = तृ.

४,०७,९०,७१,२३२।३४।३

दि. घ. प. वि. प्र. वि.

घ) ४०७९०७१२३२।३४।३ (५०,९८,८३,९०४।४।१५।२२।३०

४०

७९

७२

७०

६४

६७

६४

३

३१

२४

७२

७२

३२

३२

३४

३२

२ × ६०

१२०

+ ३

१२३

१२३

८

४३

४०

३ × ६०

२) ३ × १५

४५

४५

४४

१ × ६०

१) ३०

दि. घ. प. वि. प्र. वि.

घ ले भाग लिँदा आएको लब्धि = ५०,९८,८३,९०४।४।१५।२२।३०

कल्पगत वर्धगण = +१,९७,२९,४८,६०१

दिनादि = २,४८,२८,३३,५०५।४।१५।२२।३०

दिनादिको दिनलाई ७ ले तष्ट गर्दा

$$\begin{array}{r} ७) \quad २४८२८३२५०५ \quad (३५,४६,९०,३५७ \\ \underline{२४८२८३२४९९} \end{array}$$

शेष रहेको वार = ६

शेष ६ आएको हुनाले शनैश्वरवार भयो ।

∴ वि. सं. १५५७ को मध्यम मेषसङ्क्रान्ति शनैश्वरवार ४ घडी १५ पला २२ विपला ३० प्रतिविपलामा हुने भयो ।

यो उदाहरण वि. सं. १५५७ मा लक्ष्मीदासले बनाएको गणिततत्त्वचिन्तामणि (सिद्धान्तशिरोमणिको टीका) को २९ पत्रबाट उद्धृत गरिएको हो । अप्रकाशित यो ग्रन्थ लक्ष्मीपतिसङ्ग्रहमा छ ।

२ उदाहरण

वि. सं. ६४१ को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि ल्याऊ ।

$$\text{वि. सं. ० हुँदा कल्पगत वर्षगण} = १,९७,२९,४७,०४४$$

$$\text{इष्ट वि. सं.} = + ६४१ =$$

$$\text{वि. सं. ६४१ को कल्पगत वर्षगण} = \underline{१,९७,२९,४७,६८५}$$

$$\text{दिनादि} = \left(१,९७,२९,४७,६८५ \times २ + \frac{१,९७,२९,४७,६८५ \times ४}{६०} + \frac{१,९७,२९,४७,६८५ \times ३}{६० \times ६०} \right) \frac{१}{८}$$

$$\begin{array}{r} १,९७,२९,४७,६८५ \\ \times २ \end{array}$$

$$\underline{३,९४,५८,९५,३७०} \quad \text{वि.} = \text{प्रथमफल} = \text{प्र.}$$

$$\begin{array}{r} १,९७,२९,४७,६८५ \\ \times ४ \end{array}$$

$$\underline{७,८९,१७,९०,७४०}$$

दि. घ.

$$६०) \quad ७८९१७९०७४० \quad (१३,१५,२९,८४५ \mid ४० = \text{द्वितीयफल} = \text{द्वि.}$$

<u>६०</u>				
१८९	३१७	५९०	२७४	<u>४० × ६०</u>
१८०	३००	५४०	२४०	<u>१)४०</u>
९१	१७९	५०७	३४०	
<u>६०</u>	<u>१२०</u>	<u>४८०</u>	<u>३००</u>	
३१	५९	२७	४०	

१,९७,२९,४७,६८५

× ३

५,९१,८८,४३,०५५

दि. घ. प.

३६००) ५९१८८४३०५५ (१६,४४,१२३।४।१५ = तृतीयफल = तृ.

३६००

२३१८८

२१६००

१५८८४

१४४००

१४८४

१४८४३

१४४००

४४३०

३६००

८३०

८३०५

७२००

११०५५

१०८००

२५५ × ६०

६०) २५५

२४०

१५ × ६०

१) १५

दि. घ. प.

३,९४,५८,९५,३७० = प्र.

+ १३,१५,२९,८४५।४० = द्वि.

+ १६,४४,१२३।४।१५ = तृ.

४,०७,९०,६९,३३८।४४।१५

दि. घ. प. वि. प्र.वि.

द) ४०७९०६९३३८।४४।१५ (५०,९८,८३,६६७।२०।३१।५२।३०

४०

७९

७२

७०

६४

६६

६४

२

२९

२४

५३

४८

५३

४८

५८

५६

२

२ × ६०

१२०

+ ४४

१६४

१६०

४ × ६०

२४०

+ १५

२५५

२५५

२४

१५

८

७ × ६०

२) ७ × १५

१०५

१०४

१

१ × ६०

१) ३०

दि. घ. प. वि. प्र.वि.

द ले भाग लिंदा भाएको लब्धि = ५०,९८,८३,६६७।२०।३१।५२।३०

कल्पगत धर्षगण = + १,९७,२९,४७,६८५

दिनादि = २,४८,२८,३१,३५२।२०।३१।५२।३०

दिनादिको दिनलाई ७ ले तष्ट गर्दा

७) २४८२८३१३५२ (३५,४६,९०,१९३)

२४८२८३१३५१

शेष रहेको वार = १

शेष १ आएको हुनाले सोमवार भयो ।

∴ वि. सं. ६४१ को मध्यम मेषसङ्क्रान्ति सोमवार २० घडी ३१ पला ५२ विपला ३० प्रतिविपलामा हुने भयो ।

१ प्रश्नमाला^१

तल दिइएका वर्षका मध्यम मेषसङ्क्रान्तिका वारादि ल्याऊ ।

- (१) वि. सं. २०२३ (२) वि. सं. २०२२ (३) वि. सं. २०२१ (४) वि. सं. २०२०
 (५) वि. सं. २०१९ (६) वि. सं. २०१८ (७) वि. सं. १८६० (८) वि. सं. १८६१
 (९) वि. सं. १८६७ (१०) वि. सं. १८६८

उत्तर

वा.	घ.	प.	वि.	प्र.वि.	वा.	घ.	प.	वि.	प्र.वि.	वा.	घ.	प.	वि.	प्र.वि.
(१)	५।३०।१०।७।३०	(२)	४।१४।३९।४५।०	(३)	२।५९।९।२२।३०									
(४)	१।४३।३९।०।०	(५)	०।२८।८।३७।३०	(६)	६।१२।३८।१५।०									
(७)	३।२२।३९।०।०	(८)	४।३८।९।२२।३०	(९)	५।११।११।३७।३०									
(१०)	६।२६।४२।०।०													

अत्रोपपत्तिः ।

एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक् प्रतिपादिताः । तेभ्यः पञ्चषष्ट्यधिकं शतत्रयं ३६५ प्रोह्य शेषं दिनस्थाने पूर्णं पञ्चदश नाड्यर्चास्त्रिंशत् पलानि तथा सार्धानि द्वाविंशति-विपलानि ० । १५ । ३० । २२ । ३० एतदष्टभिः सर्वाणितं जातम् २ । ४ । ३ । अतोऽनुपातः । यद्यष्टभिर्वर्षैरेतावद् दिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् । तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताब्दैर्युतं सवब्दपतिः स्यादिति यदुक्तं तदतः । यतः पञ्चषष्ट्यधिक-शतत्रये सप्तभिर्भक्त एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसङ्ख्या तस्मिन् दिनाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततष्टेऽर्काद्योऽब्दपतिः । यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् ।

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार प्रत्यब्दशुद्धि १ श्लोकको उपपत्ति)

१. यहाँ दिइएका १, २, ३, प्रश्नमालाका उत्तर श्लोकअनुसार ल्याउँदा आएको वारको सङ्ख्यामा १ जोडेर राखिएका छन् । यी वारादि उत्तर तल दिइएको सारणीअनुसार ल्याउँदा पनि मिल्ने गरी राखिएका हुन् ।

[यस सूत्रको उपपत्ति ।

१ सौरवर्षमा हुने सावनदिनादि पहिले नै बताइएको छ । यही दिनादिबाट ३६५ दिन घटाउँदा शून्य दिन, पन्ध्र घडी, तीस पला, बाइस विपला, तीस प्रतिविपला (० । १५ । ३० । २२ । ३०) शेष रहन्छ । यस दिनादि अवयवलाई ८ ले सवर्णन गर्दा (८ ले गुनी ६० ले भाग लिँदा) भागफल क्रमशः २।४।३ दिनादि हुन्छ । ८ वर्षले त दिनादि (२ दिन, ४ घडी, ३ पला) पाइन्छ भने कल्पगत वर्षगणले कति भनी अनुपात गर्दा आएको फल दिनादि हुन्छ । अनि त्यही दिनादिका दिनमा कल्पगत वर्षगण जोडिदियो भने अब्दप हुन्छ । किनभने ३६५ लाई ७ ले तष्ट गर्दा १ शेष रहन्छ । यस कारण एक गुना कल्पगत वर्षगण दिनादिमा (दिनादिको दिनमा) जोड्नुपरेको हो । कल्पगत वर्षगण जोडिएको दिनादिको दिनलाई ७ ले तष्ट गर्दा शेष रहेको सङ्ख्या ० शेषका क्रमले आदित्यवार-बेखि उठान भएको वार अब्दप हुन्छ । किनभने जुन वारमा वर्षको आरम्भ हुन्छ, त्यही नै वार अब्दप हुन्छ ।]

	दि.	घ.	प.	वि.	प्र.वि.					
१ वर्षको सावनदिनादि	=	३६५	।	१५	।	३०	।	२२	।	३०
सावनदिन ३६५ लाई ७ ले तष्ट गर्दा १ वर्षको वारादि	=	१	।	१५	।	३०	।	२२	।	३०
१५ घडी = $\frac{१५}{६०}$ दिन = $\frac{१}{४}$ दिन										
३० पला = $\frac{३०}{६०}$ घडी = $\frac{१}{२}$ घडी										
२२ विपला ३० प्रतिविपला = $२२ \frac{३०}{६०}$ विपला = $२२ \frac{१}{२}$ विपला = $\frac{४५}{२}$ विपला = $\frac{४५}{२ \times ६०}$ पला = $\frac{३}{४}$ पला										
$\frac{१}{४}$ दिन + $\frac{१}{२}$ घडी + $\frac{३}{४}$ पला = $\frac{२}{४}$ दिन + $\frac{५}{४}$ घडी + $\frac{३}{४}$ पला										
∴ १ वर्षको वारादि = १ दिन + $\frac{२}{४}$ दिन + $\frac{५}{४}$ घडी + $\frac{३}{४}$ पला										
कल्पगत वर्ष = व										
कल्पगत दिनादि = व दिन + $\frac{२व}{८}$ दिन + $\frac{४व}{८}$ घडी + $\frac{३व}{८}$ पला										

मध्यम मेषसङ्क्रान्ति ल्याउने दोस्रो रीति

निजाशीति ८० भागेन युक्तं समार्धं ३

खण्ड ६० भक्तमब्दाद्घ्न ३ युग् वा दिनाद्यम् ॥१३॥

अत्र वर्षाणामर्धं निजेनाऽशीतिभागेन युक्तं षष्ट्या हृतं वर्षचतुर्थांशेन युक्तं सद् दिनाद्यं वा ।

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार प्रत्यब्दशुद्धि)

अन्वय- वा निजाशीतिभागेन युक्तं समार्धं खण्डभक्तम् (कार्यम्), अब्दाद्घ्नयुक् (कार्यम्), दिनाद्यम् (भवेत्, तत् अब्दान्वितम् कार्यम्, भास्करात् अब्दपः स्यात्) ॥१३॥

पदार्थ- वा = अथवा, निजाशीतिभागेन = आफ्नो असी भागको एक भागले, युक्तम् = जोडिएको, समार्धम् = कल्पगत वर्षगणको आधा, खषड्भक्तम् = साठीले भाग लिइएको, कार्यम् = गर्न, अब्दाङ्घ्रियुक् = कल्पगत वर्षगणको चार भागको एक भाग जोडिएको, कार्यम् = गर्न, दिनाद्यम् = दिनादि, भवेत् = हुन्छ। तत् = त्यो दिनादिको दिन, अब्दान्वितम् = कल्पगत वर्षगण जोडिएको, कार्यम् = गर्न। भास्करात् = आदित्यवारदेखि उठान भएको, अब्दपः = मध्यम मेषसङ्क्रान्तिकालको बार, स्यात् = हुन्छ ॥१३॥

भावार्थ- कल्पगत वर्षगणको आधाको ८० भागको १ भाग कल्पगत वर्षगणकै आधामा जोड्नु। आएको योगफललाई ६० ले भाग लिनु। आएको लब्धिमा कल्पगत वर्षगणको ४ भागको १ भाग जोड्नु। आएको योगफल दिनादि हुन्छ। यही दिनादिको दिनमा कल्पगत वर्षगण जोड्नु। आएको योगफलको दिनलाई ७ ले तष्ट गर्न। शेष आदित्य-वारदेखि उठान भएको मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको बार हुन्छ। सोही बार तथा आएका घडी, पला, विपला, प्रतिविपलामा मध्यम मेषसङ्क्रान्ति हुन्छ ॥१३॥

१ उदाहरण

वि. सं. १५५७ को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि दोस्रो रीतिबाट स्याऊ।

वि. सं. १५५७ को कल्पगत वर्षगण = १,९७,२९,४८,६०१ (पहिलो रीतिको १ उदाहरण)

$$\text{दिनादि} = \frac{व}{४} + \left(\frac{व}{२} + \frac{व}{२ \times ८०} \right) \frac{१}{६०}$$

$$\text{दिनादि} = \frac{१,९७,२९,४८,६०१}{४} + \left(\frac{१,९७,२९,४८,६०१}{२} + \frac{१,९७,२९,४८,६०१}{२ \times ८०} \right) \frac{१}{६०}$$

दि. घ.

४) १९७२९४८६०१ (४९,३२,३७,१५०।१५ = $\frac{व}{४}$)

१६

३७

३६

१२

१२

९

८

१४

१२

२

२८

२८

६

४

२

२०

२०

१ × ६०

१) १ × १५

२) १९७२९४८६०१ (९८,६४,७४,३००।३० = $\frac{व}{२}$)

१८

१७

१६

१

१२

१२

९

८

१

१४

१४

८

८

६

६

१ × ६०

१) ३०

द०) ९८६४७४३००।३० (१,२३,३०,९२८।४५।२२।३० = $\frac{व}{२ \times द०}$

<u>द०</u>					
१८६	२४७	२३०	<u>६० × ६०</u>	४३०	४५
१६०	२४०	१६०	३६००	४००	४
<u>२६४</u>	<u>७४३</u>	<u>७००</u>	<u>+ ३०</u>	<u>३० × ६०</u>	<u>५</u>
२४०	७२०	६४०	३६३०	४) ३० × ३	४
<u>२४</u>	<u>२३</u>	<u>६०</u>	<u>३२०</u>	<u>२) १५ × ३</u>	<u>१ × ६०</u>
			४३०	४५	१) ३०

९८,६४,७४,३००।३०

= कल्पगत वर्षगणको भाधा

+ १,२३,३०,९२८।४५।२२।३०

= कल्पगत वर्षगणको भाधाको द० भागको १ भाग

९९,८८,०५,२२९।१५।२२।३०

दि. घ. प. वि. प्र. वि.

६०) ९९८८०५२२९।१५।२२।३० (१,६६,४६,७५३।४९।१५।२२।३० = $\left(\frac{व}{२} + \frac{व}{२ \times द०}\right) \frac{१}{६०}$

<u>६०</u>				
३९८	४०५	२२९	५५५	२२ × ६०
<u>३६०</u>	<u>३६०</u>	<u>१८०</u>	<u>५४०</u>	<u>१३२०</u>
३८८	४५२	४९ × ६०	१५ × ६०	+ ३०
<u>३६०</u>	<u>४२०</u>	<u>२९४०</u>	<u>९००</u>	<u>१३५०</u>
<u>२८०</u>	<u>३२२</u>	<u>+ १५</u>	<u>+ २२</u>	<u>१३२०</u>
२४०	३००	२९५५	९२२	३० × ६०
<u>४०</u>	<u>२२</u>	<u>२४०</u>	<u>९००</u>	<u>१) ३०</u>
		५५	२२	

$\frac{व}{४} =$ दि. घ. प. वि. प्र. वि.
४९,३२,३७,१५०।१५

$\left(\frac{व}{२} + \frac{व}{२ \times द०}\right) \frac{१}{६०} =$ १,६६,४६,७५३।४९।१५।२२।३०

दिनादि = ५०,९८,८३,९०४।४।१५।२२।३०

वर्षगण = + १,९७,२९,४८,६०१

दिनादि = २,४८,३८,३२,५०५।४।१५।२२।३०

दिनादिको दिनलाई ७ ले तण्ट गर्दा

$$\begin{array}{r} ७) \quad २४८२८३२५०५ \quad (३५,४६,९०,३५७ \\ \underline{२४८२८३२४९९} \end{array}$$

शेष रहेको धार = ६

शेष ६ आएको हुनाले शनैश्वरवार भयो ।

∴ वि. सं. १५५७ को मध्यम मेषसङ्क्रान्ति शनैश्वरवार ४ घडी १५ पला २२ विपला ३० प्रतिविपलामा हुने भयो ।

यो उदाहरण गणिततत्त्वचिन्तामणिको २३ पत्रमा दिइएको छ ।

२ उदाहरण

वि. सं. ६४१ को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको धारादि दोस्रो रीतिबाट ल्याऊ ।

वि. सं. ६४१ को कल्पगत वर्षगण = १,९७,२९,४७,६८५ (पहिलो रीतिको २ उदाहरण)

$$\text{दिनादि} = \frac{१,९७,२९,४७,६८५}{४} + \left(\frac{१,९७,२९,४७,६८५}{२} + \frac{१,९७,२९,४७,६८५}{२ \times ८०} \right) \frac{१}{६०}$$

$$४) \quad १९७२९४७६८५ \quad (४९,३२,३६,९२१ \mid १५ = \frac{व}{४}$$

१६					
३७	९	२७	८	१ × ६०	
३६	८	२४	८	१) १५	
१२	१४	३६	५		
१२	१२	३६	४		
२	२	१	१		

$$२) \quad १९७२९४७६८५ \quad (९८,६४,७३,८४२ \mid ३० = \frac{व}{२}$$

१८					
१७	९	७	८	१ × ६०	
१६	८	६	८	१) ३०	
१२	१४	१६	५		
१२	१४	१६	४		
१	१	१	१		

८०) ९८६४७३८४२।३० (१,२३,३०,९२३।१।५२।३०) = $\frac{व}{२ \times ८०}$

८०				
१८६	७३८	२ × ६०		२) १०५
१६०	७२०	१२०		१०४
२६४	१८४	+ ३०		१ × ६०
२४०	१६०	१५०		१) ३०
२४७	२४२	८०		
२४०	२४०	७० × ६०		
७	२	७ × १५		
		१०५		

९८,६४,७३,८४२।३० = कल्पगत वर्षगणको आधा
 + १,२३,३०,९२३।१।५२।३० = कल्पगत वर्षगणको आधाको ८० भागको १ भाग
 ९९,८८,०४,७६५।३१।५२।३०

दि. घ. प. वि. प्र. वि.

६०) ९९८८०४७६५।३१।५२।३० (१,६६,४६,७४६।५।३१।५२।३०) = $\left(\frac{व}{२} + \frac{व}{२ \times ६०}\right) \frac{१}{६०}$

६०				
३९८	४०४	३६५	३१ × ६०	३१२०
३६०	३६०	३६०	१८६०	+ ३०
३८८	४४७	५ × ६०	+ ५२	३१५०
३६०	४२०	३००	१९१२	३००
२८०	२७६	+ ३१	१८०	१५०
२४०	२४०	३३१	११२	१२०
४०	३६	३००	६०	३० × ६०
		३१	५२ × ६०	१) ३०
			३१२०	

दि. घ. प. वि. प्र. वि.

$\frac{व}{४} = ४९,३२,३६,९२१।१५$

$\left(\frac{व}{२} + \frac{व}{२ \times ६०}\right) \frac{१}{६०} = + १,६६,४६,७४६।५।३१।५२।३०$

दिनादि = ५०,९८,८३,६६७।२०।३१।५२।३०

वर्षगण = + १,९७,२९,४७,६८५

दिनादि = २,४८,२८,३१,३५२।२०।३१।५२।३०

दिनादिको दिनलाई ७ ले तष्ट गर्दा

७) २४८२८३१३५२ (३५,४६,९०,१९३

२४८२८३१३५१

शेष रहेको वार = १

शेष १ आएको हुनाले सोमवार भयो ।

∴ वि. सं. ६४१ को मध्यम मेषसङ्क्रान्ति सोमवार २० घडी ३१ पला ५२ विपला ३० प्रतिविपलामा हुने भयो ।

२ प्रश्नमाला

तल दिइएका वर्षका मध्यम मेषसङ्क्रान्तिका वारादि दोस्रो रीतिबाट ल्याऊ ।

(१) वि. सं. १८६९

(२) वि. सं. १८७०

(३) वि. सं. १९६०

(४) वि. सं. १९६१

(५) वि. सं. १८५४

(६) वि. सं. १८५५

(७) वि. सं. १८११

(८) वि. सं. १८१०

(९) वि. सं. १७३१

(१०) वि. सं. १७३२

(११) वि. सं. १६१६

(१२) वि. सं. १६१७

उत्तर

वा. घ. प. वि. प्र. वि.

वा. घ. प. वि. प्र. वि.

वा. घ. प. वि. प्र. वि.

(१) ०।४२।१२।२२।३०

(२) १।५७।४२।४५।०

(३) ३।१३।१६।३०।०

(४) ४।२८।४६।५२।३०

(५) २।४९।३६।४५।०

(६) ४।५।७।७।३०

(७) ४।४२।५०।३७।३०

(८) ३।२७।२०।१५।०

(९) २।२।२०।३७।३०

(१०) ३।१७।५१।०।०

(११) ४।१९।७।३०।०

(१२) ५।३४।३७।५२।३०

अत्रोपपत्तिः ।

पूर्वस्मिन् दिनाद्ये पञ्चदश घटिकाः स एकस्य दिनस्य चतुर्थांशः । यानि त्रिंशत् पलानि तद् घटिकाया अर्धम् ०।३०। एतदनष्टमर्धघटिकाया अधस्तनेनाऽवयवेन ०।०।२२।३० सर्वाणितेन यावद्ध्रियते तावदशीतिर्लभ्यते । अतो वर्षार्धं निजाशीतिभागेन युक्तं घटिका भवन्ति । तत्षष्ट्यंशो दिनानि । तानि पूर्वकथितवर्षचतुर्थांशेन युतानि दिनानि भवन्तीत्युपपन्नम् ।

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार प्रत्यब्दशुद्धि २ श्लोकको पूर्वार्धको उपपत्ति)

[यस सूत्रको उपपत्ति ।

१ वर्षको घट्यादि अवयव १५।३०।२२।३० हुन्छ भनी माथि बताइएको छ । १५ घडी भनेको १ दिनको ४ भागको १ भाग हो । ३० पला भनेको १ घडीको आधा हो । २२ विपला ३० प्रतिविपला भनेको ५/४ विपला हो ।

$\frac{१५}{२}$ विपला भनेको $\frac{३}{२}$ पला हो । $\frac{३}{२}$ पला भनेको ३० पलाको ८० भागको १ भाग हो । यस कारण कल्पगत वर्षगणको आधामा कल्पगत वर्षगणकै आधाको ८० भागको १ भाग जोड्दा घडी भएको हो । यो घडीलाई ६० ले भाग लिँदा आएको लब्धि दिन हुन्छ । यही दिनमा कल्पगत वर्षगणको ४ भागको १ भाग जोडिदियो भने योगफल दिनादि हुन्छ भनिएको हो ।]

$$१५ घडी = \frac{१५}{६०} \text{ दिन} = \frac{१}{४} \text{ दिन}$$

$$३० पला = \frac{३०}{६०} \text{ घडी} = \frac{१}{२} \text{ घडी} = \frac{१}{२ \times ६०} \text{ दिन}$$

$$२२ विपला ३० प्रतिविपला = २२ \frac{३०}{६०} \text{ विपला} = २२ \frac{१}{२} \text{ विपला} = \frac{१५}{२} \text{ विपला} = \frac{१५}{२ \times ६०} \text{ पला} = \frac{३}{४} \text{ पला}$$

$$= \frac{३}{२ \times ६०} \text{ घडी} = \frac{१}{४ \times २०} \text{ घडी} = \frac{१}{२ \times ८०} \text{ घडी} = \frac{१}{२ \times ८० \times ६०} \text{ दिन}$$

$$\frac{१}{४} \text{ दिन} + \frac{१}{२ \times ६०} \text{ दिन} + \frac{१}{२ \times ८० \times ६०} \text{ दिन} = \frac{१}{४} \text{ दिन} + \frac{१}{६०} \left(\frac{१}{२} + \frac{१}{८०} \right) \text{ दिन}$$

$$\therefore १ वर्षको वारादि = १ दिन + \frac{१}{४} \text{ दिन} + \frac{१}{६०} \left(\frac{१}{२} + \frac{१}{८०} \text{ स्व} \right) \text{ दिन}$$

$$\text{कल्पगत दिनादि} = ५ \text{ दिन} + \frac{५}{४} \text{ दिन} + \frac{१}{६०} \left(\frac{५}{२} + \frac{१}{८०} \text{ स्व} \right) \text{ दिन}$$

मध्यम मेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउने तेस्रो रीति

गताब्दा विभक्ताः समुद्रैः ४ खसूर्यैः १२०

खखाङ्गाङ्कै ९६००र्वा फलैक्यं दिनाद्यम् ॥२॥

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार प्रत्यब्दशुद्धि)

अन्वय- वा गताब्दाः समुद्रैः खसूर्यैः खखाङ्गाङ्कैः विभक्ताः (कार्याः ।) फलैक्यम् दिनाद्यम् (भवेत् । तत् अद्दान्वितम् कार्यम् । भास्करात् अब्दपः स्यात्) ॥२॥

पदार्थ- वा = अथवा, गताब्दाः = कल्पगत वर्षगण, समुद्रैः = चारले, खसूर्यैः = एक शय बीसले, खखाङ्गाङ्कैः = नौ हजार छ शयले, विभक्ताः = भाग लिइएका, कार्याः = गर्नु । फलैक्यम् = ती तीनैवटा लब्धिको योग, दिनाद्यम् = दिनादि, भवेत् = हुन्छ । तत् = त्यो दिनादिको दिन, अद्दान्वितम् = कल्पगत वर्षगण जोडिएको, कार्यम् = गर्नु । भास्करात् = आदित्यवारदेखि उठान भएको, अब्दपः = मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वार, स्यात् = हुन्छ ॥२॥

भावार्थ- कल्पगत वर्षगणलाई ४ ले, १२० ले, ९६०० ले छुट्टाछुट्टै भाग लिनु । आएका ती तीनैवटा लब्धिको योग गर्नु । आएको योगफल दिनादि हुन्छ । यही दिनादिको दिनमा कल्पगत वर्षगण जोड्नु । आएको योगफलको दिनलाई ७ ले तष्ट गर्नु । शेष आदित्यवारदेखि उठान भएको मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वार हुन्छ । सोही वार तथा आएका घडी, पला, विपला, प्रतिविपलामा मध्यम मेषसङ्क्रान्ति हुन्छ ॥२॥

१ उदाहरण

वि. सं. १५५७ को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि तेस्रो रीतिबाट ल्याऊ ।

वि. सं. १५५७ को कल्पगत वर्षगण = १,९७,२९, ४८, ६०१ (पहिलो रीतिको १ उदाहरण)

$$\text{दिनादि} = \frac{व}{४} + \frac{व}{१२०} + \frac{व}{९६००}$$

$$\text{दिनादि} = \frac{१,९७,२९,४८,६०१}{४} + \frac{१,९७,२९,४८,६०१}{१२०} + \frac{१,९७,२९,४८,६०१}{९६००}$$

दि. घ.

४) १९७२९४८६०१ (४९,३२,३७,१५०।१५ = प्रथमफल = प्र.

१६			
३७	९	२८	२०
३६	८	२८	२०
१२	१४	६	१ × ६०
१२	१२	४	१) १५
	२	२	

दि. घ. प.

१२०) १९७२९४८६०१ (१,६४,४१,२३८।२०।३० = द्वितीयफल = द्वि.

१२०		
७७२	१४८	१००१
७२०	१२०	९६०
५२९	२८६	४१ × ६०
४८०	२४०	२) ४१
४९४	४६०	४०
४८०	३६०	१ × ६०
१४	१००	१) ३०

दि. घ. प. वि. प्र. वि.

९६००) १९७२९४८६०१ (२,०५,५१५।२८।४५।२२।३० = तृतीयफल = तृ.

१९२००			
५२९४८	४६०१ × ६०	८) ३६३	२) ४५
४८०००	१६०) ४६०१	३२	४४
४९४८६	३२०	४३	१ × ६०
४८०००	१४०१	४०	१) ३०
१४८६०	१२८०	३ × ६०	
९६००	१२१ × ६०	२) ३ × १५	
५२६०१	८) १२१ × ३	४५	
४८०००	३६३		
४६०१			

		दि.	घ.	प.	वि.	प्र. वि.
प्र.	=	४९,३२,३७,१५०		१५		
द्वि.	=	+१,६४,४१,२३८		२०		३०
तृ.	=	+ २,०५,५१५		२८		४५ २२ ३०
दिनादि	=	५०,९८,८३,९०४		४		१५ २२ ३०
वर्षगण	=	+ १,९७,२९,४८,६०१				
दिनादि	=	२,४८,२८,३२,५०५		४		१५ २२ ३०

दिनादिको दिनलाई ७ ले तष्ट गर्दा

$$\begin{array}{r} ७) २४८२८३२५०५ \quad (३५,४६,९०,३५७ \\ \underline{२४८२८३२४९९} \end{array}$$

शेष रहेको वार = ६

शेष ६ आएको हुनाले शनैश्वरवार भयो ।

∴ वि. सं. १५५७ को मध्यम मेषसङ्क्रान्ति शनैश्वरवार ४ घडी १५ पला २२ विपला ३० प्रतिविपलामा हुने भयो ।

यो उदाहरण गणिततत्त्वचिन्तामणिको २३ पत्रमा दिइएको छ ।

२ उदाहरण

वि. सं. ६४१ को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि तेस्रो रीतिबाट ल्याऊ ।

वि. सं. ६४१ को कल्पगत वर्षगण = १,९७,२९,४७,६८५ (पहिलो रीतिको २ उदाहरण)

$$\text{दिनादि} = \frac{१,९७,२९,४७,६८५}{४} + \frac{१,९७,२९,४७,६८५}{१२०} + \frac{१,९७,२९,४७,६८५}{९६००}$$

दि. घ.

$$४) १९७२९४७६८५ \quad (४९,३२,३६,९२१ | १५ = \text{प्रथमफल} = \text{प्र.}$$

१६

३७	९	२७	८	१ × ६०
३६	८	२४	८	१)१५
<u>१२</u>	<u>१४</u>	<u>३६</u>	<u>५</u>	
<u>१२</u>	<u>१२</u>	<u>३६</u>	<u>४</u>	
	२		१	

दि. घ. प.

१२०) १९७२९४७६८५ (१,६४,४१,२३०।४२।३० = द्वितीयफल = द्वि.

<u>१२०</u>		
७७२	१४७	८५ × ६०
<u>७२०</u>	<u>१२०</u>	<u>२) ८५</u>
५२९	२७६	८४
४८०	२४०	<u>१ × ६०</u>
<u>४९४</u>	<u>३६८</u>	<u>१) ३०</u>
४८०	३६०	
<u>१४</u>	<u>८</u>	

दि. घ. प. वि. प्र.वि.

९६००) १९७२९४७६८५ (२,०५,५१५।२३।१।५२।३० = तृतीयफल = तृ.

<u>१९२००</u>			
५२९४७	५१६८५	५ × ६०	२) १०५
<u>४८०००</u>	<u>४८०००</u>	<u>८) ५ × ३</u>	<u>१०</u>
४९४७६	३६८५ × ६०	१५	५
<u>४८०००</u>	१६०) ३६८५	<u>८</u>	<u>४</u>
१४७६८	३२०	<u>७ × ६०</u>	<u>१ × ६०</u>
<u>९६००</u>	४८५	<u>२) ७ × १५</u>	<u>१) ३०</u>
५१६८	<u>४८०</u>	१०५	
	५		

दि. घ. प. वि. प्र. वि.

प्र.	=	४९,३२,३६,९२१।१५
द्वि.	=	+१,६४,४१,२३०।४२।३०
तृ.	=	+२,०५,५१५।२३।१।५२।३०
दिनादि	=	<u>५०,९८,८३,६६७।२०।३१।५२।३०</u>
वर्षगण	=	+१,९७,२९,४७,६८५
दिनादि	=	<u>२,४८,२८,३१,३५२।२०।३१।५२।३०</u>

दिनादिको दिनलाई ७ ले तष्ट गर्दा

७) २४८२८३१३५२ (३५,४६,९०,१९३

२४८२८३१३५१

शेष रहेको वार = १

शेष १ आएको हुनाले सोमवार भयो ।

∴ वि. सं. ६४१ को मध्यम मेषसङ्क्रान्ति सोमवार २० घडी ३१ पला ५२ विपला ३० प्रतिविपलामा हुने भयो ।

३ प्रश्नमाला

तल दिइएका वर्षका मध्यम मेषसङ्क्रान्तिका वारादि तेषो रीतिबाट ल्याऊ ।

(१) वि. सं. १६१५	(२) वि. सं. १५३८	(३) वि. सं. १५३७	(४) वि. सं. १४४४
(५) वि. सं. १४४३	(६) वि. सं. १३५२	(७) वि. सं. १३५३	(८) वि. सं. २
(९) वि. सं. १	(१०) वि. सं. ०	(११) वि. सं. ६४०	(१२) वि. सं. ६३९

उत्तर

वा. घ. प. वि. प्र.वि.	वा. घ. प. वि. प्र.वि.	वा. घ. प. वि. प्र.वि.
(१) ३। ३। ३७। ७। ३०	(२) ४। ९। ३८। १५। ०	(३) २। ५४। ७। ५२। ३०
(४) ४। ५२। ३। ०। ०	(५) ३। ३६। ३२। ३७। ३०	(६) १। ५। २८। ३०। ०
(७) २। २०। ५८। ५२। ३०	(८) २। १२। २। १५। ०	(९) १। ५६। ३१। ५२। ३०
(१०) ०। ४१। १। ३०। ०	(११) १। ५। १। ३०। ०	(१२) ६। ४९। ३१। ७। ३०

अत्रोपपत्तिः ।

एकं दिनं पञ्चदशघटिकाभिर्यावद्ध्रियते तावच्चत्वारो लभ्यन्ते । यावदधर्घटिकया तावत् खसूर्याः १२० । यावदधस्तनेनाऽवयवेन ०।०।०।२२।३० तावत् खखाङ्गाङ्ककाः ९६००। एवं प्रत्यब्दम् । अतो गताब्दा एभिर्विभक्ताः फलैक्यं दिनाद्यं स्यादित्युपपन्नम् ।

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार प्रत्यब्दशुद्धि २ श्लोकको उत्तराद्धको उपपत्ति)

[यस सूत्रको उपपत्ति ।

१ वर्षको घट्यादि अवयव १५।३०।२२।३० हुन्छ भनी माथि भनिएको छ । १५ घडी भनेको १ दिनको ४ भागको १ भाग हो । ३० पला भनेको १ दिनको १२० भागको १ भाग हो । २२ विपला ३० प्रतिविपला भनेको १ दिनको ९६०० भागको १ भाग हो । यस कारण कल्पगत वर्षगणलाई ४ ले, १२० ले, ९६०० ले छुट्टाछुट्टै भाग लिई आएका लब्धिहरूको योग गर्नु, दिनादि हुन्छ भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ ।]

$$१५ घडी = \frac{१}{४} \text{ दिन} = \frac{१}{४} \text{ दिन}$$

$$३० पला = \frac{३०}{१२०} \text{ घडी} = \frac{१}{४} \text{ घडी} = \frac{१}{२ \times ४०} \text{ दिन} = \frac{१}{१२०} \text{ दिन}$$

$$२२ विपला ३० प्रतिविपला = २२ \frac{३०}{१००} \text{ विपला} = २२ \frac{३}{१०} \text{ विपला} = \frac{२२३}{१०} \text{ विपला} = \frac{२२३}{२ \times ४०} \text{ पला}$$

$$= \frac{२२३}{२ \times ४०} \text{ पला} = \frac{२२३}{२ \times ४ \times १०} \text{ घडी} = \frac{२२३}{२ \times ४ \times १२०} \text{ घडी} = \frac{२२३}{२ \times ४ \times १२० \times १०} \text{ दिन}$$

$$= \frac{२२३}{८६४०} \text{ दिन}$$

∴ १ वर्षको वारादि = १ दिन + $\frac{१}{४}$ दिन + $\frac{३}{४}$ दिन + $\frac{१}{१६००}$ दिन

कल्पगत दिनादि = ब दिन + $\frac{ब}{४}$ दिन + $\frac{ब}{१२०}$ दिन + $\frac{ब}{९६००}$ दिन

१ वर्षको वारादि १।१५।३०।२२।३० हुन्छ। यसलाई क्रमशः १, २, ३ इत्यादि अङ्कले गुन्दा र विक्रमसंवत् ० को वारादिलाई क्षेपक नाम दिँदा तलको १ सारणी^२ बन्न आउँछ।

१ सारणी

क्षेपक (विक्रमसंवत् ० को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि) = ०।४१।१।३०।०						वा. घ. प. वि. प्र.वि.					
वर्षको	वा.	घ.	प.	वि.	प्र.वि.	वर्षको	वा.	घ.	प.	वि.	प्र.वि.
१	१	१५	३०	२२	३०	१००	६	५०	३७	३०	०
२	२	३१	०	४५	०	२००	६	४१	१५	०	०
३	३	४६	३१	७	३०	३००	६	३१	५२	३०	०
४	५	२	१	३०	०	४००	६	२२	३०	०	०
५	६	१७	३१	५२	३०	५००	६	१३	७	३०	०
६	०	३३	२	१५	०	६००	६	३	४५	०	०
७	१	४८	३२	३७	३०	७००	५	५४	२२	३०	०
८	३	४	३	०	०	८००	५	४५	०	०	०
९	४	१९	३३	२२	३०	९००	५	३५	३७	३०	०
१०	५	३५	३	४५	०	१०००	५	२६	१५	०	०
२०	४	१०	७	३०	०	२०००	३	५२	३०	०	०
३०	२	४५	११	१५	०	३०००	२	१८	४५	०	०
४०	१	२०	१५	०	०	४०००	०	४५	०	०	०
५०	६	५५	१८	४५	०	५०००	६	११	१५	०	०
६०	५	३०	२२	३०	०	६०००	४	३७	३०	०	०
७०	४	५	२६	१५	०	७०००	३	३	४५	०	०
८०	२	४०	३०	०	०	८०००	१	३०	०	०	०
९०	१	१५	३३	४५	०	९०००	६	५६	१५	०	०
						१००००	५	२२	३०	०	०

२. भास्कारले ० शेष भए आदित्यवार, १ शेष भए सोमवार, २ शेष भए मङ्गलवार इत्यादि क्रमले वार दिएका छन्। परन्तु व्यवहारमा सजिलो होस् भनी यहाँ क्षेपकको वारमा १ वार जोडी १ शेष भए आदित्यवार, २ शेष भए सोमवार, ३ शेष भए मङ्गलवार इत्यादि आउने गरी यो सारणी बनाइएको छ। १, २, ३ प्रश्न-मालाका उत्तर पनि यसै गरी दिइएका छन्।

१ सारणीबाट इष्ट विक्रमसंवत्को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि ल्याउने रीति

इष्ट विक्रमसंवत्को सहस्रस्थानीको, शतस्थानीको, दशस्थानीको, एकस्थानीको वारादि जोड्नु । भाएको योगफलमा क्षेपक वारादि पनि जोड्नु । भाएको योगफलको वार ७ भन्दा बढी भएमा ७ ले तष्ट गर्नु (७ ले भाग लिई शेष मात्र लिनु), इष्ट विक्रमसंवत्को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि हुन्छ । ७ ले तष्ट गर्दा १ शेष भए आदित्यवार, २ शेष भए सोमवार, ३ शेष भए मङ्गलवार इत्यादि क्रमले वार आउँछ । माथि दिइएका जम्मा प्रश्नका उत्तर यस सारणीबाट ल्याई परीक्षा गरी हेर्नु बेस हुन्छ ।

जस्तै —

वि. सं. १५५७ को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि ल्याउँदा

वर्षको	वार	घडी	पला	विपला	प्रतिविपला
१०००	५	३६	१५	०	०
५००	६	१३	७	३०	०
५०	६	५५	१८	४५	०
७	१	४८	३२	३७	३०
१५५७	६	२३	१३	५२	३०
क्षेपक	०	४१	१	३०	०
	०	४	१५	२२	३०

∴ वि. सं. १५५७ को मध्यम मेषसङ्क्रान्ति शनिश्चरवार ४ घडी १५ पला २२ विपला ३० प्रतिविपलामा हुने भयो ।

वि. सं. ६४१ को मध्यम मेषसङ्क्रान्तिको वारादि ल्याउँदा

वर्षको	वार	घडी	पला	विपला	प्रतिविपला
६००	६	३	४५	०	०
४०	१	२०	१५	०	०
१	१	१५	३०	२२	३०
६४१	१	३९	३०	२२	३०
क्षेपक	०	४१	१	३०	०
	२	२०	३१	५२	३०

∴ वि. सं. ६४१ को मध्यम मेषसङ्क्रान्ति सोमवार २० घडी ३१ पला ५२ विपला ३० प्रतिविपलामा हुने भयो ।

सूर्यादि ग्रहका मन्दोच्च भगण

खाष्ठाब्धयो ४८० षष्ठाक्षगजेषुदिगिद्वप-

द्विपाब्धयो ४८, ८१, ०५, ८५८ द्व्यङ्क्यमा २९२ रदाग्नयः ३३२ ।

शरेष्विभा ८५५ स्व्यक्षरसाः ६५३ कुसागराः ४१

स्युः पूर्वगत्या तरणे मूदूच्चजाः ॥५॥

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार भगणाध्याय)

अन्वय- (विधेः अह्नि) तरणेः (क्रमात्) पूर्वगत्या मूदूच्चजाः (पर्ययाः) खाष्ठाब्धयः षष्ठाक्षगजेषुदिगिद्वप-
द्विपाब्धयः द्व्यङ्क्यमाः रदाग्नयः शरेष्विभाः त्र्यक्षरसाः कुसागराः स्युः ॥५॥

पदार्थ- विधेः = ब्रह्माजीको, अह्नि = दिनमा (एक कल्पमा), तरणेः = सूर्यदेखि, क्रमात् = क्रमले,
पूर्वगत्या = पूर्वगतिले सनं, मूदूच्चजाः = मन्दोच्चबाट भएका, पर्ययाः = भगण, खाष्ठाब्धयः = चार शय
असो, षष्ठाक्षगजेषुदिगिद्वपद्विपाब्धयः = अठचालीस करोड एकासी लाख पाँच हजार आठ शय अण्ठाउन्न,
द्व्यङ्क्यमाः = दुइ शय बयान्नब्वे, रदाग्नयः = तीन शय बत्तीस, शरेष्विभाः = आठ शय पचपन्न, त्र्यक्षरसाः =
छ शय त्रिपन्न, कुसागराः = एकचालीस, स्युः = हुन्छन् ॥५॥

भावार्थ- १ कल्पमा (४,३२,००,००,००० सौरवर्षमा) सूर्यको मन्दोच्चभगण ४८०, चन्द्रमाको मन्दोच्चभगण
४८८१०५८५८, मङ्गलको मन्दोच्चभगण २९२, बुधको मन्दोच्चभगण ३३२, बृहस्पतिको मन्दोच्चभगण ८५५, शुक्र-
को मन्दोच्चभगण ६५३, शनैश्वरको मन्दोच्चभगण ४१ हुन्छन् । यी मन्दोच्चका गति पूर्वाभिमुख छन् ॥५॥

सूर्यमन्दोच्च ल्याउने रीति

कल्पजचक्रहतास्तु गताब्दाः

कल्पसमाविहता भगणाद्याः ।

स्युर्ध्रुवका दिनकृद्भगणान्ते

पातमूदूच्चचलोच्चखगानाम् ॥९॥

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार प्रत्यब्दशुद्धि)

अन्वय- पातमूदूच्चचलोच्चखगानाम् कल्पजचक्रहताः गताब्दाः कल्पसमाविहताः कार्याः । दिनकृद्भगणान्ते
भगणाद्याः ध्रुवकाः स्युः ॥९॥

पदार्थ- पातमूदूच्चचलोच्चखगानाम् = पातका मन्दोच्चका शीघ्रोच्चका ग्रहका, कल्पजचक्रहताः = कल्पका
भगणले गुनिएका, गताब्दाः = कल्पगत वर्षगण, कल्पसमाविहताः = कल्पका सौरवर्षले भाग लिइएका, कार्याः =
गर्नु । दिनकृद्भगणान्ते = सूर्यभगणको (सौरवर्षको) अन्त्यमा, भगणाद्याः = भगणादि ध्रुवकाः = ध्रुवहक
स्युः = हुन्छन् ॥९॥

भावार्थ— कल्पगत वर्षगणलाई कल्पका पातका भगण, मन्दोच्चका भगण, शीघ्रोच्चका भगण र ग्रहका भगणले गुन्नु । आएको गुणनफललाई कल्पका सौरवर्षले भाग लिनु । आएको लब्धि सूर्यको भगणको अन्त्यमा (मध्यम मेषसङ्क्रान्तिकालमा) पातका, मन्दोच्चका, शीघ्रोच्चका र ग्रहका भगणादि ध्रुव हुन्छन् ॥९॥

१ उदाहरण

वि. सं. १५५७ को सूर्यको मन्दोच्च ल्याऊ ।

वि. सं. १५५७ को कल्पगत वर्षगण = १,९७,२९,४८,६०१ (पहिलो रीतिको १ उदाहरण)

$$\frac{१,९७,२९,४८,६०१ \times ४८०}{४,३२,००,००,०००} = \frac{१,९७,२९,४८,६०१}{९०,००,०००} = २१९ \frac{१९,४८,६०१}{९०,००,०००}$$

२१९ भगण

	रा. अं.	
९००००००)	१९४८६०१ (२।१७.९४४०४	$\frac{१९४४०४ \times ६०}{५६.६४२४०}$
	<u> </u>	
	× १२	
७५०००००)	१९४८६०१	$\frac{६४२४ \times ६०}{३८.५४४०}$
	<u>१५०००००</u>	
	४४८६०१ × ३०	$\frac{५४४ \times ६०}{३२.६४०}$
२५००००)	४४८६०१	११०१००
	<u>२५००००</u>	१०००००
	१९८६०१	<u>१०१०००</u>
	<u>१७५०००</u>	१०००००
	२३६०१०	१०००००
	<u>२२५०००</u>	१०००००
	११०१०	

भ. रा. अं. क. वि. प्र.वि. प्र.प्र.वि.

२१९ । २ । १७ । ५६ । ३८ । ३२ । ३८

∴ वि. सं. १५५७ को सूर्यको मन्दोच्च राश्यादि २।१७।५६।३८।३२।३८ हुन्छ । गणिततत्त्वचिन्तामणिको ५५ पत्रमा वि. सं. १५५७ को सूर्यमन्दोच्च यही (२।१७।५६।३८) दिइएको छ ।

२ उदाहरण

वि. सं. ६४१ को सूर्यको मन्दोच्च ल्याऊ ।

वि. सं. ६४१ को कल्पगत वर्षगण = १,९७,२९,४७,६८५ (पहिलो रीतिको २ उदाहरण)

$$\frac{१,९७,२९,४७,६८५ \times ४८०}{४,३२,००,००,०००} = \frac{१,९७,२९,४७,६८५}{९०,००,०००} = २१९ \frac{१९,४७,६८५}{९०,००,०००}$$

२१९ भगण			१०७४ × ६०
	रा. अं.		५४.४४४०
९००००००)	१९४७६८५ (२ । १७.९०७४		
	× १२		४४४ × ६०
७५०००००)	१९४७६८५		२६.६४०
	१५०००००		
	४४७६८५ × ३०		६४ × ६०
२५०००)	४४७६८५	१८५०००	३८.४०
	२५०००	१७५०००	
	१९७६८५	१०००००	४ × ६०
	१७५०००	१०००००	२४.०
	२२६८५०		
	२२५०००		
	१८५०		

भ. रा. अं. क. वि. प्र.वि. प्र.प्र.वि.
२१९ । २ । १७ । ५४ । २६ । ३८ । २४

∴ वि. सं. ६४१ को सूर्यको मन्दोच्च राश्यादि २।१७।५४।२६।३८।२४ हुन्छ ।

अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन ।

यदि कल्पवर्षेः कल्पभगणा लभ्यन्ते तदा गतैः किमिति फलं रविमण्डलान्तिका ग्रहा भवन्ति । ये तत्र ग्रहास्ते ध्रुवकाः कल्पिताः । यदत्र पातमृदूच्चग्रहणं तत् तेषामतिमन्द-गतित्वाद् वर्षगणेनैवाऽनयनमुचितमिति सूचितम् ।

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार प्रत्यब्दशुद्धि ९ श्लोकको उपपत्ति)

[यसको उपपत्ति त्रैराशिकबाट हुन्छ ।

कल्पसौरवर्षले त कल्पभगण पाइन्छ भने कल्पगत वर्षगणले कति पाइएला भनी ल्याइएका ग्रहहरू सूर्यभगणको (सौरवर्षको) अन्त्यका (मध्यम मेषसङ्क्रान्तिकालका) हुन्छन् । त्यस बेलाका ग्रहलाई ध्रुव भन्ने चलन छ । यहाँ पात, मन्दोच्चलाई भिन्नाभिन्ने लिएको कारण के हो त भने ती पात र मन्दोच्चका गति ज्यादै थोरै भएका हुनाले तिनलाई वर्षगणद्वारा नै ल्याउनु उचित हुन्छ भन्ने कुरा बुझाउन हो ।]

$$\text{सूर्यमन्दोच्चको १ वर्षको विकलात्मक गति} = \frac{४८० \times १२ \times ३० \times ६० \times ६०}{४,३२,००,००,०००} = \frac{१८}{१२५} = ०.१४४ \text{ विकला}$$

वि. प्र.वि. प्र.प्र.वि. प्र.प्र.प्र.वि.

अर्थात् ० । ८ । ३८ । २४ हुन्छ ।

∴ १००० वर्षको गति = ०.१४४ × १००० = १४४ विकला = २ कला २४ विकला हुन्छ ।

यताबाट सूर्यमन्दोच्चको गति अत्यन्त थोरै छ भन्न कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

वि. सं. ५५६ मा आर्यभट्टले सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ भनी लेखे^३ ।

वि. सं. ११४९ मा ब्रह्मदेवले सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ भनी लेखे^४ ।

धि. सं. १२४० मा भास्करले सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ भनी लेखे^५ ।

वि. सं. १५७७ मा गणेश देवजले सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ भनी लेखे^६ ।

वि. सं. १८५४ मा लक्ष्मीपति पाँडेले सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ भनी लेखे^७ ।

वि. सं. १९२३ मा बापूदेव शास्त्रीले सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ भनी लेखे^८ ।

वि. सं. १९८३ मा वेङ्कटेश केतकरले सूर्यको मन्दोच्च ७८ अंश हुन्छ भनी लेखे^९ ।

यस कारण १५ शय वर्षसम्म पनि सूर्यमन्दोच्चको गतिमा अन्तर नपरेको स्पष्ट हुन्छ ।

३. सवितुः ... द्वा ... ॥७॥

(आर्यभटीय गीतिकापाद)

... सवितुर्मन्दोच्चं ... द्वा । दा अष्टादश । वा षष्टिः । अष्टसप्ततिभागान् ...
मेषादितो गत्वा स्थितं सवितुर्मन्दोच्चमित्यर्थः ।

(परमेश्वरको टीका)

४. ... वसुशैल ७८ लवा इनोच्चम् ... ॥१॥

(करणप्रकाश स्पष्टाधिकार)

५. मन्दोच्चमर्कस्य गजाद्रि ७८ भागाः ... ॥१॥

(करणकुतूहल स्पष्टाधिकार)

६. ... सूर्यमन्दोच्चमष्टाद्रयो ७८ऽशा भवेत् ॥१॥

(ग्रहलाघव स्पष्टाधिकार)

७. ... रवेर्गजाद्रयो ७८ऽशका मृदूच्चजाः ॥३॥

(रत्नदीप सूर्यचन्द्रस्पष्टाधिकार)

८. अत्र संशोधकेन साम्प्रतं रविमन्दोच्चस्य स्वल्पान्तरादष्टाद्रि ७८ भागमितस्योप-
लब्धौ कुट्टकयुक्त्या तद्गणानयनं प्रदर्श्यते ।

(बापूदेव शास्त्रीले सम्पादन गरेको सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार भगणाध्यायको टिप्पणी)

९. चण्डांशोर्मन्दकेन्द्रं गजतुरग ७८ लवैश्चाऽयनांशैः समेतम् ।

भास्वन्मान्देन युक्तं प्रभवति करणं सायनः स्पष्टसूर्यः ... ॥८॥

(सौरार्यब्राह्मणपक्षीय तिथिगणित)

मन्दकेन्द्र तथा शीघ्रकेन्द्र ल्याउने रीति

मृदूच्चेन हीनो ग्रहो मन्दकेन्द्रं चलोच्चं ग्रहोनं भवेच्छीघ्रकेन्द्रम् ।
तुलाजादिकेन्द्रे फलं स्वर्णमेवं मृदु ज्ञेयमस्माद् विलोमं च शीघ्रम् ॥१८॥

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार)

अन्वय- मृदूच्चेन हीनः ग्रहः मन्दकेन्द्रम् भवेत् । ग्रहोनम् चलोच्चम् शीघ्रकेन्द्रम् भवेत् । तुलाजादिकेन्द्रे मृदु फलम् स्वर्णम् ज्ञेयम् । एवम् शीघ्रम् फलम् अस्मात् विलोमम् ज्ञेयम् ॥१८॥

पदार्थ- मृदूच्चेन = मन्दोच्चते, हीनः = घटेको, ग्रहः = ग्रह, मन्दकेन्द्रम् = मन्दकेन्द्र, भवेत् = हुन्छ । ग्रहोनम् = ग्रह घटेको, चलोच्चम् = शीघ्रोच्च, शीघ्रकेन्द्रम् = शीघ्रकेन्द्र, भवेत् = हुन्छ । तुलाजादिकेन्द्रे = मन्दकेन्द्र तुलादि र मेषादि भएमा, मृदु फलम् = मन्दफल, स्वर्णम् = धनात्मक र ऋणात्मक, ज्ञेयम् = जानू । एवम् = यसै गरी, शीघ्रम् फलम् = शीघ्रफल, अस्मात् = यो मन्दफलभन्दा, विलोमम् = उल्टो (तुलादि केन्द्र भएमा ऋणात्मक र मेषादि केन्द्र भएमा धनात्मक), ज्ञेयम् = जानू ॥१८॥

भावार्थ- ग्रहबाट मन्दोच्च घटाउनु, शेष मन्दकेन्द्र हुन्छ । शीघ्रोच्चबाट ग्रह घटाउनु, शेष शीघ्रकेन्द्र हुन्छ । मन्दकेन्द्र तुलादि भएमा मन्दफल धनात्मक हुन्छ । मन्दकेन्द्र मेषादि भएमा मन्दफल ऋणात्मक हुन्छ । शीघ्रकेन्द्र तुलादि भएमा शीघ्रफल ऋणात्मक हुन्छ । शीघ्रकेन्द्र मेषादि भएमा शीघ्रफल धनात्मक हुन्छ ॥१८॥

भुज र कोटि ल्याउने रीति

त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे
क्रमात् स्यादयुग्युग्मसंज्ञा च तेषाम् ।
अयुग्मे पदे यातमेष्यं तु युग्मे
भुजो बाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता ॥१९॥

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार)

अन्वय- त्रिभिः भैः पदम् स्यात् । चक्रे तानि चत्वारि स्युः । तेषाम् क्रमात् अयुग्युग्मसंज्ञा स्यात् । अयुग्मे पदे यातम् युग्मे तु एष्यम् भुजः स्यात् । बाहुहीनम् त्रिभम् कोटिः उक्ता ॥१९॥

पदार्थ- त्रिभिः = तीन, भैः = राशिले, पदम् = एक पद, स्यात् = हुन्छ । चक्रे = वृत्तमा, तानि = ती पद-हरू, चत्वारि = चारवटा, स्युः = हुन्छन् । तेषाम् = ती पदहरूका, क्रमात् = क्रमसँग, अयुग्युग्मसंज्ञा = विषम र सम नाउँ, स्यात् = हुन्छ । अयुग्मे = विषम, पदे = पदमा, यातम् = गत राश्यादि, युग्मे तु = सम पदमा चाहिँ, एष्यम् = गम्य राश्यादि, भुजः = भुज, स्यात् = हुन्छ । बाहुहीनम् = भुज घटेको, त्रिभम् = तीन राशि, कोटिः = कोटि, उक्ता = बताइयो ॥१९॥

भावार्थ- ३ राशिको १ पद हुन्छ । वृत्तमा ४ वटा पद हुन्छन् । ती पदहरूमा पहिलो विषम, दोस्रो सम, तेस्रो विषम, चौथो सम कहाउँछन् । विषम पदमा पदको आदिबाट जति नाघेको छ, त्यति चाप भुज कहाउँछ । सम पदमा चाहिँ पदको अन्त्यमा पुग्न जति बाँकी छ, त्यति चाप भुज कहाउँछ । भुज घटेको ३ राशि कोटि कहाउँछ ॥१९॥

अत्रोपपत्तिर्गोले कथितैव । तथापि बालावबोधार्थं किञ्चिदुच्यते ।

अत्र समायां भूमौ त्रिज्यातुल्येन कर्कटकेन वृत्तं कृत्वा भांशैः ३६० रङ्क्यम् । तन्मध्ये पूर्वापरां याम्योत्तरां च रेखां कृत्वा प्राच्याः सकाशात् सव्यक्रमेण किल पदानि कल्प्यानि वृत्ते रेखावच्छिन्नानि । तेषां क्रमेणाऽयुग्मयुग्मसंज्ञा च । अत्र प्रथमपदे प्राच्याः सकाशाद् वृत्तेऽभीष्टस्थाने बिन्दुः कार्यः । तस्य बिन्दोः प्राच्यपरायाश्च यदन्तरं सा दोर्ज्या । बिन्दोर्याम्योत्तरायाश्च यदन्तरं सा कोटिज्या । तद्धनुषी भुजकोटिसंज्ञे । यथा यथा बिन्दुरग्रतश्चाल्यते तथा तथा दोर्ज्योपचीयते कोटिज्या चाऽपचीयते । पदान्तं प्राप्ते बिन्दौ कोटेरभावः । दोर्ज्या च व्यासार्द्धतुल्या स्यात् । ततो द्वितीयपदे कोटेरुपचयः । तत्पदान्ते कोटिः परमा । भुजस्याऽभावः । अत एवोक्तम् । अयुग्मे पदे यातमेष्ट्यं तु युग्म इति ।

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार १९ श्लोकको उपपत्ति)

[यसको उपपत्ति गोलमा बताइएको छ । तैपनि केटाकेटीले बुझ्नु भनी केही कुरा भनिन्छ ।

सम्म मिलेको जगामा त्रिज्यातुल्य कर्कटकेले वृत्त बनाई त्यसको परिधिमा ३६० अंशको चिनु लाउनु । त्यसको केन्द्रमा पूर्वापर रू. याम्योत्तर रेखा हाली ती रेखाले छुट्ट्याइएका वृत्तका खण्डलाई पूर्वबिन्दुदेखि सव्यक्रमले पदको कल्पना गर्नु । ती पदहरू क्रमैले विषम, सम, विषम, सम कहाउँछन् । त्यहाँ पहिलो पदमा पूर्वबिन्दुबाट उठान गरी परिधिमा इष्ट स्थानमा चिनु लाउनु । त्यो बिन्दु र पूर्वापररेखाको जति अन्तर हुन्छ, त्यो ज्या कहाउँछ । त्यो बिन्दु र याम्योत्तररेखाको जति अन्तर हुन्छ, त्यो कोटिज्या कहाउँछ । भुजज्याको चाप भुज तथा कोटिज्याको चापकोटि कहाउँछ । त्यस बिन्दुलाई जति जति अगाडि सादँ लग्यो, उति उति भुजज्या(ज्या) बढ्दै जान्छ, कोटिज्याचाहिँ घट्दै जान्छ । पदान्तमा पुग्दा कोटिज्याको अभाव हुन्छ, भुजज्याचाहिँ अर्धव्यास (त्रिज्या) ले बराबर हुन्छ । अनि दोस्रो पदमा कोटिज्या बढ्न थाल्छ । दोस्रो पदको अन्त्यमा पुगेर कोटिज्या महत्तम हुन्छ, भुजज्याको अभाव हुन्छ । यसै कारणले विषम पदमा पदादिबाट जति नाघेको छ, त्यति चाप भुज कहाउँछ, सम पदमा चाहिँ पदान्तमा पुग्न जति बाँकी छ, त्यति चाप भुज कहाउँछ भनी भनिएको हो ।]

[यो अनुवाद पूर्णिमा १२ अङ्कमा छापिएको श्रीगुरु पं. नयराज पन्तको त्रिकोणमितिनामको लेख (सो अङ्कको ९७ पृष्ठ) बाट उद्धृत गरिएको हो । यसको विवरण सोही अङ्कका ९२-९७ पृष्ठमा छ ।]

सूर्यादि ग्रहका मन्दपरिधि

मन्दोच्चनीचपरिधिस्त्रिलवोनशक्र १३।४०-

भागा रवेर्जिनकलोनरदा ३१।३६ हिमांशोः ।

खाशवा ७० भुजङ्गदहना ३८ अमरा ३३ भवा १११३

पूर्णेष्टवो ५० निगदिताः क्षितिजादिकानाम् ॥२२॥

इह ग्रहफलोपपत्त्यर्थं मन्दोच्चनीचवृत्तानि पूर्वेः कल्पितानि । तेषां प्रमाणान्येता-
वन्तो भागाः ।

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार)

अन्वय- रवेः त्रिलवोनशक्रभागाः हिमांशोः जिनकलोनरदाः क्षितिजादिकानाम् (क्रमेण) खाशवाः भुजङ्गदहनाः
अमराः भवाः पूर्णेष्टवः मन्दोच्चनीचपरिधिः निगदिताः ॥२२॥

पदार्थ- रवेः = सूर्यको, त्रिलवोनशक्रभागाः = एक अंशको तीन भागको एक भाग (बीस कला) घटेको चौध
अंश, हिमांशोः = चन्द्रमाको, जिनकलोनरदाः = चौबीस कला घटेको बत्तीस अंश, क्षितिजादिकानाम् = मङ्गल
आदि अष्ट पाँच ग्रहका, क्रमेण = क्रमसँग, खाशवाः = सत्तरी अंश, भुजङ्गदहनाः = अठतीस अंश, अमराः =
तेत्तीस अंश, भवाः = एघाह अंश, पूर्णेष्टवः = पचास अंश, मन्दोच्चनीचपरिधिः = मन्दपरिधि, निगदिताः =
बताइए ॥२२॥

भावाार्थ- सूर्यको मन्दपरिधि १३ अंश ४० कला, चन्द्रमाको मन्दपरिधि ३१ अंश ३६ कला, मङ्गलको
मन्दपरिधि ७० अंश, बुधको मन्दपरिधि ३८ अंश, बृहस्पतिको मन्दपरिधि ३३ अंश, शुक्रको मन्दपरिधि
११ अंश, शनैश्वरको मन्दपरिधि ५० अंश हुन्छन् ॥२२॥

अत्रोपपत्तिः ।

ग्रहस्य यन्त्रवेधविधिना यत् परमं फलमुत्पद्यते तस्य ज्या परमफलज्याऽन्त्य-
फलज्या चोच्यते । अन्त्यफलज्यातुल्यव्यासार्धेन यद् वृत्तमुत्पद्यते तन्नीचोच्च-
वृत्तम् । तत्परिधिस्त्रैराशिकेन । यदि त्रिज्याव्यासार्धे भांशाः ३६० परिधिस्तदाऽन्त्य-
फलज्याव्यासार्धे किमिति लब्धं परिधिभागाः । एवमर्कादीनां त्रिलवोनशक्रा इत्यादय
उत्पद्यन्ते ।

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार २२ श्लोकको उपपत्ति)

[यस सूत्रको उपपत्तिः।

ग्रहलाई यन्त्रले वेध गर्दा जति परमफल आउँछ, त्यसको ज्यालाई परमफलज्या वा अन्त्यफलज्या
भन्दछन् । अन्त्यफलज्यातुल्य व्यासार्धले जुन वृत्त बन्छ, त्यो नीचोच्चवृत्त कहाउँछ । त्यो नीचोच्चवृत्तको

परिधि त्रैराशिकबाट ल्याइन्छ । त्रिज्यातुल्य व्यासार्धले त ३६० अंशतुल्य परिधि पाइन्छ भने अन्त्यफलज्यातुल्य व्यासार्धले कति पाइएला भनी ल्याइएका अंशादि नीचोच्चवृत्तका परिधि हुन्छन् ।]

भुजफल, कोटिफल र अन्त्यफलज्या ल्याउने रीति

स्वेनाऽहते परिधिना भुजकोटिजीवे

भांशैऽ६०हते च भुजकोटिफलाह्वये स्तः ।

त्रिज्योद्धृते च यदि वाऽन्त्यफलज्यकाद्यौ

त्रिज्योद्भवं फलमिहाऽन्त्यफलस्य जीवा ॥२६॥

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार)

अन्वय- स्वेन परिधिना आहते भुजकोटिजीवे भांशैः हते (कार्ये) । भुजकोटिफलाह्वये स्तः । यदि वा अन्त्यफलज्यकाद्यौ भुजकोटिजीवे त्रिज्योद्धृते (कार्ये) । भुजकोटिफलाह्वये स्तः । त्रिज्योद्भवम् फलम् इह अन्त्यफलस्य जीवा भवेत् ॥२६॥

पदार्थ- स्वेन = आपना, परिधिना = अंशादि नीचोच्चवृत्तका परिधिले, आहते = गुनिएका, भुजकोटिजीवे = भुजज्या र कोटिज्या, भांशैः = तीन शय साठी अंशले, हते = भाग लिइएका, कार्ये = गर्नु । भुजकोटिफलाह्वये = भुजफल र कोटिफल, स्तः = हुन्छन् । यदि वा = अथवा, अन्त्यफलज्यकाद्यौ = अन्त्यफलज्याले गुनिएका, भुजकोटिजीवे = भुजज्या र कोटिज्या, त्रिज्योद्धृते = त्रिज्याले भाग लिइएका, कार्ये = गर्नु । भुजकोटिफलाह्वये = भुजफल र कोटिफल, स्तः = हुन्छन् । त्रिज्योद्भवम् = त्रिज्याबाट भएको (आपना अंशादि नीचोच्चवृत्तका परिधिले गुनिएको त्रिज्यालाई तीन शय साठी अंशले भाग लिँदा आएको), फलम् = लब्धि, इह = यहाँ, अन्त्यफलस्य = अन्त्यफल (परमफल) को, जीवा = ज्या (अन्त्यफलज्या), भवेत् = हुन्छ ॥२६॥

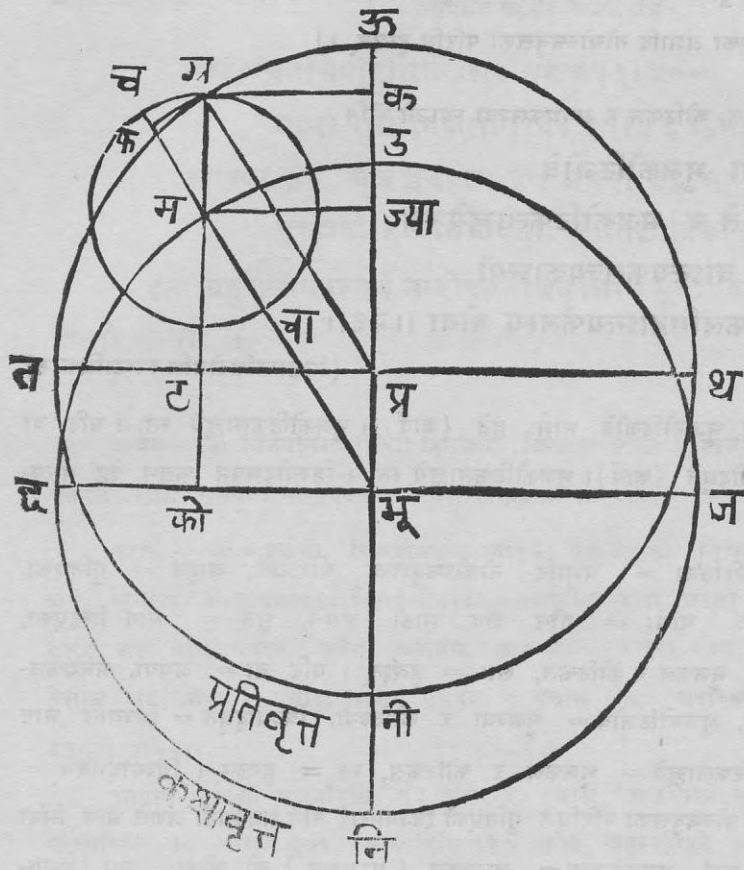
भावार्थ- अंशादि मन्दपरिधिले मन्दकेन्द्रज्यालाई गुनी ३६० अंशले भाग लिनू, मान्दभुजफल हुन्छ । अंशादि मन्दपरिधिले मन्दकेन्द्रकोटिज्यालाई गुनी ३६० अंशले भाग लिनू, मान्दकोटिफल हुन्छ ।

अंशादि शीघ्रपरिधिले शीघ्रकेन्द्रज्यालाई गुनी ३६० अंशले भाग लिनू, शीघ्रभुजफल हुन्छ । अंशादि शीघ्रपरिधिले शीघ्रकेन्द्रकोटिज्यालाई गुनी ३६० अंशले भाग लिनू, शीघ्रकोटिफल हुन्छ ।

अंशादि मन्दपरिधिलाई त्रिज्याले गुनी ३६० अंशले भाग लिनू, मान्दान्त्यफलज्या हुन्छ । अंशादि शीघ्रपरिधिलाई त्रिज्याले गुनी ३६० अंशले भाग लिनू, शीघ्रान्त्यफलज्या हुन्छ ।

मान्दान्त्यफलज्याले मन्दकेन्द्रज्यालाई गुनी त्रिज्याले भाग लिनू, मान्दभुजफल हुन्छ । मान्दान्त्यफलज्याले मन्दकेन्द्रकोटिज्यालाई गुनी त्रिज्याले भाग लिनू, मान्दकोटिफल हुन्छ ।

शीघ्रान्त्यफलज्याले शीघ्रकेन्द्रज्यालाई गुनी त्रिज्याले भाग लिनू, शीघ्रभुजफल हुन्छ । शीघ्रान्त्यफलज्याले शीघ्रकेन्द्रकोटिज्यालाई गुनी त्रिज्याले भाग लिनू, शीघ्रकोटिफल हुन्छ ।

(१ चित्र)

म = कक्षावृत्तको मध्यम ग्रह । ग्र = प्रतिवृत्तको ग्रह । ऊ ग्र = उ म = केन्द्रचाप (ग्रह र उच्चरेखाको अन्तरचाप) ।

ग्र क = म ज्या = केन्द्रभुजज्या (ग्रह र उच्चरेखाको अन्तर) । ग्र ट = म को = केन्द्रकोटिज्या ।

च ग्र चा = म बिन्दुलाई केन्द्र, अन्त्यफलज्यालाई त्रिज्या मानी बनाइएको वृत्त = नीचोच्चवृत्त ।

च = नीचोच्चवृत्तको उच्च । चा = नीचोच्चवृत्तको नीच । ग्र फ = भुजफल । म फ = कोटिफल ।

भू च रेखा तथा प्र ग्र रेखा समानान्तर छन् । यिनलाई ऊ नि ऊर्ध्वाधरेखाले काटेको छ । यस कारण

रेखाद्वय्याश्चेत् समानान्तरायाश्छेदं कुर्याद् रेखिकाऽन्या तदानीम् ।

अन्तःस्थाया एकपार्श्वोद्भवायाः कोणद्वय्याः संयुतिस्तु समायाः ॥

कोणद्वय्यास्तुल्यतां बिभ्रती स्यादन्तःकोणद्वन्द्वमेकान्तरस्थम् ।

भू = भूकेन्द्र = कक्षावृत्तको केन्द्र ।

प्र = प्रतिवृत्तको केन्द्र ।

उ = कक्षावृत्तको उच्च ।

नि = कक्षावृत्तको नीच ।

ऊ = प्रतिवृत्तको उच्च ।

नी = प्रतिवृत्तको नीच ।

छ भूज = कक्षावृत्तको मध्यरेखा
(तिर्यग्रेखा) ।

त प्र थ = प्रतिवृत्तको मध्यरेखा
(तिर्यग्रेखा) ।

भू प्र = कक्षावृत्त र प्रतिवृत्तको
केन्द्रको अन्तर = अन्त्यफल-
ज्या = को ट = म ग्र
= ज्या क ।

ऊ नि = उच्चरेखा (ऊर्ध्वाधर-
रेखा) ।

अन्योन्यस्मिन् स्याच्च तुल्यप्रमाणं, बाह्ये भागे संवसन् कोणकोऽपि ॥

अन्तर्भाजा बिभ्रता स्वाभिमुख्यं कोणेन स्यात्-तुल्यतामाददानः ।

(यौ पद्य श्रीगुरु पं. नयराज पन्तद्वारा विरचित हुन् । तल उद्धृत गरिएका रेखागणितसम्बन्धी अरू पद्य पनि उहाँले नै बनाउनुभएको हो ।)

[दुइटा समानान्तर रेखालाई अर्को रेखाले काट्दा उत्पन्न भएका, उही पाखामा रहेका दुइटा अन्तर्गत कोणको योग बुझ समकोणले बराबर हुन्छ ।

दुइटा समानान्तर रेखालाई अर्को रेखाले काट्दा उत्पन्न भएका दुइटा एकान्तरकोण परस्परमा बराबर हुन्छन् ।

दुइटा समानान्तर रेखालाई अर्को रेखाले काट्दा उत्पन्न भएको बहिर्गत कोण र उही पाखामा रहेको अन्तर्गत कोण परस्परमा बराबर हुन्छन् ।]

(रेखागणित १।२९)

च भू प्र कोण = ग्र प्र उ कोण हुन्छ ।

यसै गरी

च भू प्र कोण च म ग्र कोणले बराबर हुन्छ ।

म फ ग्र कोण = समकोण = ग्र क प्र कोण हुन्छ ।

यस कारण ग्र फ म त्रिभुजका तीनै कोण ग्र क प्र त्रिभुजका तीनै कोणले बराबर छन् ।

यस कारण

आद्ये त्यन्ने वर्तमाना त्रिकोणी त्यन्नेऽन्यस्मिन् संवसन्त्या त्रिकोण्या ।

तुल्या स्याच्चेत् त्यस्रयुगमस्य तस्य तुल्यं तुल्यं कोणमुत्पादयित्रोः ॥

बाह्योर्बाह्योरेकरूपो गुणः स्यात्-तस्माद् दोष्णामत्र सिद्धोऽनुपातः ।

[पहिलो त्रिभुजका तीनवटै कोण दोस्रो त्रिभुजका तीनवटै कोणसँग क्रमैले बराबर छन् भने बराबरका कोणलाई बनाउने दुइवटा दुइवटा भुजको निष्पत्ति एउटै हुन्छ । यस कारण यो दुइ त्रिभुजका भुजमा अनुपात लाग्छ ।]

(रेखागणित ६।४। पूर्णिमा ४ अङ्कमा प्रकाशित श्रीगुरु पं. नयराज पन्तको त्रिकोणमिति भन्ने निबन्ध, सो अङ्कमा १०५-१०६ पृ.)

यस नियमअनुसार

$$\text{भुजफल} = \text{ग्र फ} = \frac{\text{प्र क} \times \text{म ग्र}}{\text{प्र ग्र}} = \frac{\text{केन्द्रभुजज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}}{\text{त्रिज्या}}$$

$$\text{कोटिफल} = \text{म फ} = \frac{\text{प्र क} \times \text{म ग्र}}{\text{प्र ग्र}} = \frac{\text{केन्द्रकोटिज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}}{\text{त्रिज्या}}$$

व्यासे शरेषुत्रि३५५हते विभक्ते त्रिरूपचन्द्रैः ११३ परिधिः प्रसिद्धयेत् ।

[वृत्तको व्यासलाई ३५५ ले गुनेर ११३ ले भाग लियो भन्ने परिधि आउँछ ।]

(पूर्णिमा ५ अङ्कमा प्रकाशित श्रीगुरु पं. नयराज पन्तको त्रिकोणमिति भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ८८ पृ.)

यस नियमअनुसार

$$\frac{\text{परिधि}}{\text{व्यास}} = \frac{३५५}{११३} = \text{रूपपरिधि} = \text{रू}$$

$$\text{भुजफल} = \frac{\text{केन्द्रभुजज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}}{\text{त्रिज्या}} = \frac{\text{केन्द्रभुजज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या} \times \text{रू}}{\text{त्रिज्या} \times \text{रू}}$$

$$= \frac{\text{केन्द्रभुजज्या} \times \text{नीचोच्चवृत्तपरिधि}}{३६० \text{ अंश}}$$

$$\text{कोटिफल} = \frac{\text{केन्द्रकोटिज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}}{\text{त्रिज्या}} = \frac{\text{केन्द्रकोटिज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या} \times \text{रू}}{\text{त्रिज्या} \times \text{रू}}$$

$$= \frac{\text{केन्द्रकोटिज्या} \times \text{नीचोच्चवृत्तपरिधि}}{३६० \text{ अंश}}$$

यति कुरा बुझेपछि

अत्रोपपत्तिः ।

यावत् केन्द्रं प्रतिमण्डले तावदेव नीचोच्चवृत्ते स्यात् । अतः प्रतिमण्डल-
दोःकोटिज्ये अनुपातेन नीचोच्चवृत्ते परिणम्येते । यदि भांशवृत्त एते दोःकोटिज्ये
तदा परिध्यंशवृत्ते किमिति । अथवा त्रिज्याव्यासार्ध एते दोःकोटिज्ये तदाऽन्त्य-
फलज्याव्यासार्धे किमिति । फलं तुल्यमेव । अन्त्यफलज्या पूर्वं नोक्ता तदर्थं
त्रिज्योद्भवं फलमित्यादि । त्रिज्या पृथग् ग्रहाणां मन्दशीघ्रपरिधिभागैर्गुण्या
भांशैः ३६० भाज्याऽन्त्यफलज्या भवतीत्यर्थः ।

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार २६ श्लोकको उपपत्ति)

[यसको उपपत्ति]

अंशादि जति केन्द्र प्रतिमण्डलमा हुन्छ, त्यति नै नीचोच्चवृत्तमा पनि हुन्छ । यस कारण प्रतिमण्डलका भुजज्या र कोटिज्यालाई अनुपातद्वारा नीचोच्चवृत्तमा परिणत गरिन्छ । ३६० अंशले त केन्द्रभुजज्या र केन्द्रकोटिज्या पाइन्छन् भने नीचोच्चवृत्तका परिधिका अंशले कति पाइएलान् भनी त्रैराशिक गर्दा भुजफल र कोटिफल आउँछन् । अथवा त्रिज्यातुल्य व्यासार्द्धले त केन्द्रभुजज्या र केन्द्रकोटिज्या पाइन्छन् भने अन्त्यफलज्यातुल्य व्यासार्द्धले कति पाइएलान् भनी त्रैराशिक गर्दा भुजफल र कोटिफल आउँछन् ।

पहिले अन्त्यफलज्या ल्याउने रीति बताइएको थिएन । त्यस कारण त्रिज्यालाई नीचोच्चवृत्तका परिधिका अंशले गुनी ३६० अंशले भाग लिँदा अन्त्यफलज्या आउँछ भनी भनेको हो ।]

अब त्रैराशिकबाट सूर्यादि ग्रहका मान्दान्त्यफलज्या ल्याइन्छन् ।

३६० अंशतुल्य परिधिले त त्रिज्यातुल्य व्यासार्द्ध पाइन्छ भने ग्रहका नीचोच्चवृत्तका अंशतुल्य परिधिले कति पाइएला भनी त्रैराशिक गर्दा ग्रहका अन्त्यफलज्या आउँछन् । अर्थात् ग्रहका अंशादि नीचोच्चवृत्तका परिधिलाई त्रिज्याले गुनी ३६० अंशले भाग लिँदा ग्रहका अन्त्यफलज्या आउँछन् ।

$$\text{सूर्यको मान्दान्त्यफलज्या} = \frac{(१३१४०)३४३८}{३६०} = \frac{(१३१४०)१९१}{२०} = \frac{२६१०१२०}{२०} = १३०५१$$

१३१४०	६०) ७६४० (१२७	२०) २६१०१२० (१३०५१	
× १९१	६०	२०	
१३१ ४०	१६४	६१	६२०
११७ १३६०	१२०	६०	६०
१३ १४०	४४०	१० × ६०	२०
२४८३१ ७६४०	४२०	६००	२०
+ १२७१	२०	+ २०	
२६१०१२०		६२०	

$$\text{चन्द्रको मान्दान्त्यफलज्या} = \frac{(३१।३६) ३४३८}{३६०} = \frac{(३१।३६) १९१}{२०} = \frac{६०३५।३६}{२०} = ३०१।४७$$

३१।३६	६०) ६८७६ (११४	२०) ६०३५।३६ (३०१।४६	
× १९१	६०	६०	
३१। ३६	८७	३५	९३६
२७९। ३२४	६०	२०	८०
३१। ३६	२७६	१५ × ६०	१३६
५९२१। ६८७६	२४०	९००	१२०
+ ११४।	३६	+ ३६	१६
६०३५। ३६		९३६	

$$\text{मङ्गलको मान्दान्त्यफलज्या} = \frac{७० \times ३४३८}{३६०} = \frac{७० \times १९१}{२०} = \frac{७ \times १९१}{२} = \frac{१३३७}{२} = ६६८।३०$$

$$\text{बुधको मान्दान्त्यफलज्या} = \frac{३८ \times ३४३८}{३६०} = \frac{३८ \times १९१}{२०} = \frac{१९ \times १९१}{१०} = \frac{३६२९}{१०} = ३६२।५४$$

१९	१०) ३६२९ (३६२।५४	
× १९१	३०	
१९	६२	९ × ६०
१७१	६०	१) ९ × ६
१९	२९	१) ५४
३६२९	२०	
	९	

$$\text{बृहस्पतिको मान्दान्त्यफलज्या} = \frac{३३ \times ३४३८}{३६०} = \frac{३३ \times १९१}{२०} = \frac{६३०३}{२०} = ३१५।९$$

३३	२०) ६३०३ (३१५।९	
× १९१	६०	१०३
३३	३०	१००
२९७	२०	३ × ६०
३३	१०३	१) ३ × ३
६३०३		१) ९

$$\text{शुक्रको मान्दान्त्यफलज्या} = \frac{११ \times ३४३८}{३६०} = \frac{११ \times १९१}{२०} = \frac{२१०१}{२०} = १०५।३$$

११	२०)	२१०१	(१०५।३
× १९१		२०	
११		१०१	
९९		१००	
११		१ × ६०	
२१०१		१)३	

$$\text{शनिश्वरको मान्दान्त्यफलज्या} = \frac{५० \times ३४३८}{३६०} = \frac{५० \times १९१}{२०} = \frac{५ \times १९१}{२} = \frac{९५५}{२} = ४७७।३०$$

कर्ण ल्याउने रीति

स्वकोटिजीवान्त्यफलज्ययोर्धो योगो मृगादावथ कर्कटादौ ।

केन्द्रेऽन्तरं तद्भुजजीवयोर्ध्वं वर्गैक्यमूलं कथितः स कर्णः ॥२७॥

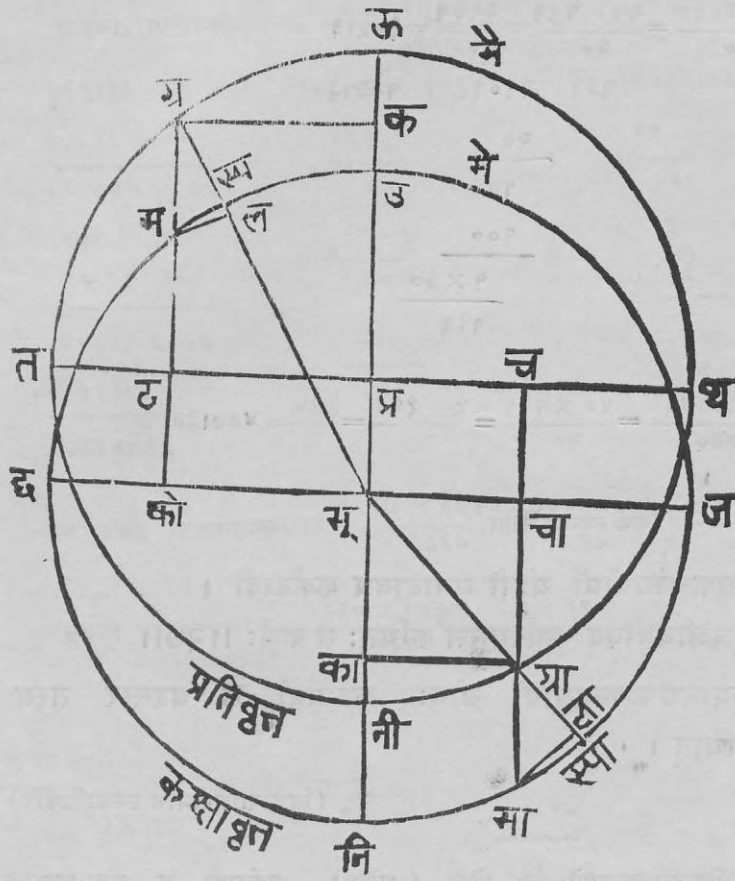
मृगादौ केन्द्रे कोटिज्यान्त्यफलज्ययोर्धो योगः कर्कटादौ तु यदन्तरं तस्य भुजज्यायाश्च वर्गैक्यपदं कर्णः स्यात् ।

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार)

अन्वय—मृगादौ केन्द्रे स्वकोटिजीवान्त्यफलज्ययोः यः योगः (भवेत्), कर्कटादौ तु यत् अन्तरम् (भवेत्), (तत्) (कोटिः) (स्यात्) । अथ तद्भुजजीवयोः वर्गैक्यमूलम् यत् (भवेत्), सः कर्णः कथितः ॥२७॥

पदार्थ—मृगादौ=मकरादि, केन्द्रे=केन्द्र भएमा, स्वकोटिजीवान्त्यफलज्ययोः=आफनो कोटिज्या र अन्त्यफलज्याको, यः=जुन, योगः=योग, भवेत्=हुन्छ, कर्कटादौ तु=कर्कटादि केन्द्र भएमा त, यत्=जुन, अन्तरम्=अन्तर, भवेत्=हुन्छ, तत्=त्यो, कोटिः=स्पष्टकोटि, स्यात्=हुन्छ । अथ=अनि, तद्भुजजीवयोः=त्यो स्पष्टकोटि र भुजज्याको, वर्गैक्यमूलम्=वर्गयोगको मूल, यत्=जति, भवेत्=हुन्छ, सः=त्यो, कर्णः=कर्ण, कथितः=कहियो ॥२७॥

भावार्थ—मकरादि केन्द्र भएमा केन्द्रकोटिज्या र अन्त्यफलज्याको योग गर्नु, स्पष्टकोटि हुन्छ । कर्कटादि केन्द्र भएमा केन्द्रकोटिज्या र अन्त्यफलज्याको अन्तर गर्नु, स्पष्टकोटि हुन्छ । केन्द्रभुजज्याचाहिँ भुज हुन्छ । भुज र स्पष्टकोटिको वर्गयोग गरी त्यसको मूल लिनु । आएको मूल कर्ण हुन्छ ॥२७॥

२ चित्र

भू = भूकेन्द्र = कक्षावृत्तको केन्द्र ।

प्र = प्रतिवृत्तको केन्द्र ।

मे = कक्षावृत्तको मेघादि ।

मै = प्रतिवृत्तको मेघादि ।

उ = कक्षावृत्तको उच्च ।

नि = कक्षावृत्तको नीच ।

ऊ = प्रतिवृत्तको उच्च ।

नी = प्रतिवृत्तको नीच ।

छ भू ज = कक्षावृत्तको मध्यरेखा
(तिर्यग्रेखा) ।

त प्र थ = प्रतिवृत्तको मध्यरेखा
(तिर्यग्रेखा) ।

भू प्र = कक्षावृत्त र प्रतिवृत्तको
केन्द्रको अन्तर

= अन्त्यफलज्या = को ट =
चा च ।

ऊ नि = उच्चरेखा (ऊर्ध्वाधर-
रेखा) ।

म = कक्षावृत्तको मध्यम ग्रह ।

ग्र = प्रतिवृत्तको ग्रह ।

स्प = कक्षावृत्तको स्पष्ट ग्रह ।

उ म = कक्षावृत्तको केन्द्रचाप (ग्रह र उच्चको अन्तरचाप) ।

ऊ ग्र = प्रतिवृत्तको केन्द्रचाप (ग्रह र उच्चको अन्तरचाप) ।

उ म (कक्षावृत्तको केन्द्रचाप) = ऊ ग्र (प्रतिवृत्तको केन्द्रचाप) ।

ग्र क = को भू = केन्द्रभुजज्या (ग्रह र उच्चरेखाको अन्तर) ।

ग्र ट = म को = केन्द्रकोटिज्या (ग्रह र मध्यरेखाको अन्तर) ।

उ स्प चाप = कक्षावृत्तको स्पष्टकेन्द्र । म स्प चाप = शीघ्रफल ।

म ल रेखा = शीघ्रफलज्या । ग्र भू = कर्ण (प्रतिवृत्तको ग्रह र भूकेन्द्रको अन्तर) ।

ग्र को = ग्र ट + ट को = स्पष्टकोटि = केन्द्रकोटिज्या + अन्त्यफलज्या = कोटि ।

को भू (स्पष्टकोटिमूल र भूकेन्द्रको अन्तर) = ग्र क (केन्द्रभुजज्या) = भुज ।

$$\text{ग्र भू} = \sqrt{(\text{ग्र को})^2 + (\text{को भू})^2} = \sqrt{(\text{केन्द्रकोटिज्या} + \text{अन्त्यफलज्या})^2 + (\text{केन्द्रभुजज्या})^2} = \text{कर्ण} ।$$

यो स्थिति मकरादिकेन्द्र भएमा हुन्छ ।

उ छ मा = कक्षावृत्तको केन्द्रचाप (ग्रह र उच्चको अन्तरचाप) ।

ऊ त ग्रा = प्रतिवृत्तको केन्द्रचाप (ग्रह र उच्चको अन्तरचाप) ।

नि मा = कक्षावृत्तको केन्द्रभुज । नी ग्रा = प्रतिवृत्तको केन्द्रभुज ।

उ छ मा = ऊ त ग्रा । नि मा = नी ग्रा

ग्रा का = चा भू = केन्द्रभुजज्या (ग्रह र उच्चरेखाको अन्तर) ।

ग्रा च = मा चा = केन्द्रकोटिज्या (ग्रह र मध्यरेखाको अन्तर) ।

नि स्पा चाप = कक्षावृत्तको स्पष्टकेन्द्रको भुज । मा स्पा चाप = शीघ्रफल ।

मा ला रेखा = शीघ्रफलज्या । ग्रा भू = कर्ण (प्रतिवृत्तको ग्रह र भूकेन्द्रको अन्तर) ।

ग्रा चा = ग्रा च — चा च = स्पष्टकोटि = केन्द्रकोटिज्या — अन्त्यफलज्या = कोटि ।

चा भू (स्पष्टकोटिमूल र भूकेन्द्रको अन्तर) = ग्रा का (केन्द्रभुजज्या) = भुज ।

$$\text{ग्रा भू} = \sqrt{(\text{ग्रा चा})^2 + (\text{चा भू})^2} = \sqrt{(\text{केन्द्रकोटिज्या} - \text{अन्त्यफलज्या})^2 + (\text{केन्द्रभुजज्या})^2} = \text{कर्ण} ।$$

यो स्थिति कर्कटादिकेन्द्र भएमा हुन्छ ।

यति कुरा बुझेपछि

समायां भूमौ बिन्दुं कृत्वा तं भूमिं प्रकल्प्य ततस्त्रिज्यामितेन कर्कटकेन कक्षाख्यमण्डलं लिखेत् । तद् भगणाङ्कितं कृत्वा मेषादेरारभ्य ग्रहमुच्चं च दत्त्वा तत्र चिह्ने कार्ये । ततो भूबिन्दूच्चचिह्नयोरुपरि रेखा दीर्घा कार्या । सोच्चरेखोच्यते । अथ तदुत्थमत्स्येन कक्षामण्डलेऽन्या तिर्यग्रेखा च कार्या । भूबिन्दोरुपर्यन्त्यफलज्यामुच्चोन्मुखीं दत्त्वा तदग्रे त्रिज्यामितकर्कटेन प्रतिमण्डलं च कार्यम् । उच्चरेखया सह यत्र सम्पातस्तत्र प्रतिमण्डलेऽप्युच्चं ज्ञेयम् । तस्मादुच्चभोगं विलोमं दत्त्वा तत्र प्रतिमण्डले मेषादिर्ज्ञेयः । ततो ग्रहमनुलोमं दत्त्वा तत्र चिह्नं कार्यम् । अथ प्रतिमण्डलमध्येऽप्यन्या तिर्यग्रेखा कार्या । तिर्यग्रेखयोरन्तरमन्त्यफलज्याहुत्यमेव सर्वत्र भवति । ग्रहोच्चरेखयोरन्तरं दोर्ज्या । ग्रहतिर्यग्रेखयोरन्तरं कोटिज्या । प्रतिमण्डलस्थग्रहाद् भूबिन्दुगामि सूत्रं कर्णः । कर्णसूत्रस्थ

कक्षावृत्तस्य च यत्र सम्पातस्तत्र स्फुटो ग्रहः । कक्षामण्डले स्फुटमध्ययोरन्तरं फलम् ।
तच्च मध्यग्रहात् स्फुटेऽग्रस्थे धनं पृष्ठस्थे त्वृणमिति किल ग्रहसंस्थानम् ।

अथाऽत्र कर्णस्योपपत्तिः । कक्षावृत्तप्रतिवृत्ततिर्यक्स्थरेखयोरन्तरं किलाऽन्त्यफलज्या ।
प्रतिमण्डले कोटिज्याऽन्त्यफलज्याग्रादुपरि भवति भृगादिकेन्द्रेऽतस्तत्र तदैक्यं स्फुटा
कोटिः । कर्क्यादौ तु तदधोऽतस्तत्र तदनन्तरं स्फुटा कोटिः । स्फुटकोटिमूलस्य भूबिन्दोश्च
यदन्तरं तद् भुजज्यातुल्यमेव स्यात् । अतस्तयोर्भुजकोट्योर्वर्गयोगात् पदं कर्ण इत्युपपन्नम् ।

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार २७ श्लोकको उपपत्ति)

[सम्म मिलेको जग्गामा चिनो लाउनु । त्यस चिनोलाई पृथ्वीको केन्द्र कल्पना गर्नु । त्यस चिनोलाई
केन्द्र मानी त्रिज्यातुल्य कर्कटकले कक्षावृत्त बनाउनु । त्यस वृत्तको परिधिमा ३६० अंश चिनो लाउनु । मेषादिदेखि
उठान हुने गरी कक्षावृत्तमा ग्रह र उच्चको स्थानमा चिनो लाउनु । अनि भूकेन्द्रदेखि उच्चबिन्दुसम्म जाने लामो
रेखा हाल्नु । सो रेखा उच्च रेखा कहलाउँछ । अनि त्यही उच्चरेखा (कक्षावृत्तको व्यासरेखा)को प्रान्तबिन्दुबाट
मत्स्योत्पादन गरी कक्षावृत्तमा तिर्यग्रेखा हाल्नु । केन्द्रदेखि उठान गरी उच्चबिन्दुतिर अन्त्यफलज्याले बराबर
हुने गरी नापी उच्चरेखामा चिनो लाउनु । त्यही चिनो (अन्त्यफलज्याको अन्त्यबिन्दु)लाई केन्द्र मानी त्रिज्यातुल्य
कर्कटकले प्रतिवृत्त बनाउनु । प्रतिवृत्तको र उच्चरेखाको जुन ठाउँमा सम्पात हुन्छ, त्यो सम्पातबिन्दु प्रतिवृत्तको
उच्चबिन्दु कहलाउँछ । त्यताबाट उच्चभोग उल्टोतिर दिनु र त्यहाँ प्रतिमण्डलमा मेषादि चिनो
लाउँनु । अनि मेषादिबाट प्रतिवृत्तमा सुल्टोतिर ग्रहको चिनो लाउनु । अनि प्रतिवृत्तको केन्द्रमा
पनि तिर्यग्रेखा हाल्नु । कक्षावृत्त र प्रतिवृत्तका दुई तिर्यग्रेखाको अन्तर सबै ठाउँमा अन्त्यफलज्याले बराबर
हुन्छ । ग्रह र उच्चरेखाको जति अन्तर हुन्छ, त्यति नै भुजज्या हुन्छ । ग्रह र प्रतिवृत्तको तिर्यग्रेखाको
जति अन्तर हुन्छ, त्यति नै कोटिज्या हुन्छ । प्रतिवृत्तमा रहेको ग्रहबाट भूकेन्द्रसम्म जाने रेखा कर्ण हुन्छ । कर्णरेखा
र कक्षावृत्तको जुन ठाउँमा सम्पात हुन्छ, त्यहाँ स्पष्टग्रहस्थान हुन्छ । कक्षावृत्तको परिधिमा मध्यम ग्रह र स्पष्ट
ग्रहको जति अन्तर हुन्छ, त्यति नै चाप शीघ्रफल हुन्छ । त्यो फल मध्यम ग्रहबाट स्पष्ट चिह्न अधिलिखित भएमा
घनात्मक र पछिल्लिखित भएमा ऋणात्मक हुन्छ । ग्रहको संस्थान यो हो ।

अब कर्णको उपपत्ति बताइन्छ । कक्षावृत्त र प्रतिवृत्तका दुईटा तिर्यग्रेखाको अन्तर नै अन्त्यफलज्या हुन्छ ।
मकरादि केन्द्र भए प्रतिवृत्तमा रहेको कोटिज्या अन्त्यफलज्याको दुष्पोभन्दा माथितिर हुन्छ । कर्कटादि केन्द्र भए
प्रतिवृत्तमा रहेको कोटिज्या अन्त्यफलज्याको दुष्पोभन्दा तलतिर हुन्छ । त्यस कारण मकरादि केन्द्रमा कोटिज्या र
अन्त्यफलज्याको योग स्पष्टकोटि तथा कर्कटादि केन्द्रमा कोटिज्या र अन्त्यफलज्याको अन्तर स्पष्टकोटि भएको
हो । स्पष्टकोटिको मूल र केन्द्रको जति अन्तर हुन्छ, त्यो भुजज्यातुल्य हुन्छ । त्यस कारण तिनै भुजकोटिको वर्गयोगको
मूल कर्ण हुन्छ भन्ने सिद्ध हुन्छ ।]

यतिभागको अर्थ लाग्छ ।

- म = कक्षावृत्तको मध्यम ग्रह । स्प = कक्षावृत्तको स्पष्ट ग्रह । ग्र = प्रतिवृत्तको ग्रह ।
 ग्र फ = भुजफल (नीचोच्चवृत्तको भुजज्या) । फ म = कोटिफल (नीचोच्चवृत्तको कोटिज्या) ।
 उ म = कक्षावृत्तको केन्द्रचाप (ग्रह र उच्चको अन्तरचाप) ।
 ऊ ग्र = प्रतिवृत्तको केन्द्रचाप (ग्रह र उच्चको अन्तरचाप) ।
 उ म = ऊ ग्र । ग्र क = केन्द्रभुजज्या ।
 ग्र भू = शीघ्रकर्ण (प्रतिवृत्तको ग्रह र भूकेन्द्रको अन्तर) ।
 उ स्प चाप = कक्षावृत्तको स्पष्टकेन्द्र । म स्प चाप = शीघ्रफल ।
 म ल = शीघ्रफलज्या । भू म = त्रिज्या ।

भू ल म त्रिभुज तथा भू फ ग्र त्रिभुजका तीनै कोण परस्परमा बराबर छन् । यस कारण यी दुइ त्रिभुज सजातीय हुन्छन् । यस कारण यी दुइ त्रिभुजका भुजमा रेखागणित ६।४ अनुसार अनुपात लाग्छ ।

यस कारण

$$म ल = \frac{ग्र फ \times भू म}{ग्र भू} = \frac{भुजफल \times त्रिज्या}{शीघ्रकर्ण} = शीघ्रफलज्या ।$$

भू क ग्र त्रिभुज तथा ग्र ल म त्रिभुजका तीनै कोण परस्परमा बराबर छन् । यस कारण यी दुइ त्रिभुज सजातीय हुन्छन् । यस कारण यी दुइ त्रिभुजका भुजमा रेखागणित ६।४ अनुसार अनुपात लाग्छ । यस कारण

$$म ल = \frac{ग्र क \times ग्र म}{ग्र भू} = \frac{केन्द्रभुजज्या \times अन्त्यफलज्या}{शीघ्रकर्ण} = शीघ्रफलज्या ।$$

यहाँनिर

$$ग्र फ = भुजफल = \frac{केन्द्रज्या \times अन्त्यफलज्या}{त्रिज्या} ।$$

$$म ल = \frac{ग्र फ \times भू म}{ग्र भू} = \frac{केन्द्रज्या \times अन्त्यफलज्या}{त्रिज्या} \times \frac{त्रिज्या}{शीघ्रकर्ण} = \frac{केन्द्रज्या \times अन्त्यफलज्या}{शीघ्रकर्ण} ।$$

भास्करले दिएको यो रूप सम्झनु बढिया छ ।

यति कुरा बुझ्नुपर्छ

अत्र वासना त्रैराशिकेन ।

कर्णकोटिसूत्रयोर्यदि कर्णाग्रे भुजफलतुल्यमन्तरं तदा त्रिज्याग्रे किमिति । अतस्त्रिज्याघ्नं भुजफलं कर्णेन हृतम् । तच्चापकरणेन वृत्तगतत्वं फलस्थोपपन्नम् । अथाऽन्यप्रकारेण । दोर्ज्याऽन्त्यफलज्याघ्नी त्रिज्यया भक्त्वा भुजफलं भवति । यदि कर्णाग्रे

एतावदन्तरं तदा त्रिज्याग्रे किमिति । पूर्वं त्रिज्या हरः । इदानीं सा गुणस्तुल्यत्वाच्चाशे कृते सति घाताद् भुजज्यान्त्यफलज्ययोर्वेत्युपपन्नम् ।

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार ३२ श्लोकको उपपत्ति)

[यसको उपपत्ति त्रैराशिकद्वारा हुन्छ ।

कर्ण र कोटि यी दुइ रेखाको बीचमा कर्णको टुप्पोमा त भुजफलतुल्य अन्तर हुन्छ भने त्रिज्याको टुप्पोमा कति अन्तर होला भनी अनुपात गर्दा त्रिज्याले गुनिएको भुजफललाई कर्णले भाग लिँदा आएको लब्धिको चाप शीघ्रफल हुन्छ भन्ने सिद्ध हुन्छ । अब अर्को रीतिले ल्याइन्छ । केन्द्रभुजज्या र अन्त्यफलज्याको गुणनफललाई त्रिज्याले भाग लिँदा आएको लब्धि भुजफल हुन्छ । कर्णको टुप्पोमा त यति अन्तर हुन्छ भने त्रिज्याको टुप्पोमा कति अन्तर होला भनी अनुपात गर्दा पहिले त्रिज्या हर थियो, अहिले त्रिज्या गुणक भयो । यहाँ गुणक र हर तुल्य हुनाले हरले गुणकलाई काट्दा केन्द्रभुजज्या र अन्त्यफलज्याको^{१०} गुणनफललाई कर्णले भाग लिँदा आएको लब्धि नै शीघ्रफलज्या हुन्छ भन्ने सिद्ध हुन्छ ।]

यति भागको अर्थ लाग्छ ।

मन्दफल ल्याउने रीति

... मृदुदोःफलस्य

चापं बुधा मन्दफलं वदन्ति ॥२९॥

...अथ मन्दभुजफलस्य धनुर्ग्रहस्य मन्दफलं भवति ।

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार)

अन्वय- मृदुदोःफलस्य चापम् ग्रहस्य मन्दफलम् भवति (इति) बुधाः वदन्ति ॥२९॥

पदार्थ- मृदुदोःफलस्य = मन्दभुजफलको, चापम् = चाप, ग्रहस्य = ग्रहको, मन्दफलम् = मन्दफल, भवति इति = हुन्छ भनी, बुधाः = विद्वान्हरू, वदन्ति = भन्छन् ॥२९॥

भावार्थ- मन्दभुजफलको चाप बनाउनु, ग्रहको मन्दफल हुन्छ ॥२९॥

स्पष्टसूर्यबाट सूर्यमन्दफल ल्याउने रीति

व्यत्यासतः कर्किसृगादिकेन्द्रे स्फुटं खरांशुं परिकल्प्य साध्या ।

मन्दश्रुतिर्द्राक्फलवत् ततो यत् फलं रवेर्मन्दफलं भवेत् तत् ॥

[सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार ४५ श्लोकको संशोधक (बापूदेव शास्त्री)को टिप्पणी]

अन्वय-स्फुटम् खरांशुम् व्यत्यासतः कर्किसृगादिकेन्द्रे परिकल्प्य मन्दश्रुतिः साध्या । ततः द्राक्फलवत् यत् फलम् भवेत्, तत् रवेः मन्दफलम् भवेत् ।

पदार्थ-स्फुटम् = स्पष्ट, खरांशुम् = सूर्यलाई, व्यत्यासतः = उल्टो रीतिबाट, कर्किसृगादिकेन्द्रे = कर्कटादि र मकरादि केन्द्रमा, परिकल्प्य = कल्पना गरेर, मन्दश्रुतिः = मन्दकर्ण, साध्या = ल्याउनु । ततः = त्यसबाट,

१०. यहाँ केन्द्रभुजज्या भनेर शीघ्रकेन्द्रभुजज्या, भुजफल भनेर शीघ्रभुजफल, अन्त्यफलज्या भनेर शीघ्रान्त्यफलज्या, कर्ण भनेर शीघ्रकर्ण बुझ्नुपर्छ ।

यस कारण

$$\text{स्पा फ} = \frac{\text{मा क} \times \text{स्प स्पा}}{\text{प्र मा}} = \frac{\text{मन्दकेन्द्रभुजज्या} \times \text{मान्दान्त्यफलज्या}}{\text{त्रिज्या}} = \text{मन्दभुजफल}$$

स्पा फ ज्याको चाप स्पा मा हो । यो स्पा मा चाप मन्दभुजफल स्पा फ को चाप हो ।

मृदुदोःफलस्य चापं बुधा मन्दफलं वदन्ति ॥२९॥ भनी भनेकोले सूर्यको मन्दफल स्पा मा चाप हुन्छ । यस कारण मन्दप्रतिवृत्तमा स्पष्टसूर्यको स्थान स्पा हुन्छ ।

स्पा मा चाप = स्प म चाप ।

यस कारण कक्षावृत्तमा स्पष्टसूर्यको स्थान स्प हुन्छ ।

यति कुरा पहिले सम्झनुपर्छ ।

उ स्प चाप = स्पष्टकेन्द्र । स्पष्टकेन्द्रज्या = स्प ग । स्पष्टकेन्द्रकोटिज्या = स्प ट = ग भू ।

यहाँ उच्चबिन्दु उ तथा स्पष्टसूर्य स्प को अन्तर उ स्प चाप ३ राशिभन्दा थोरै छ । यस कारण स्पष्टकेन्द्र मकरादि हुन्छ ।

प्र स्प ग तथा स्प स्पा फ त्रिभुजका तीनै कोण परस्परमा बराबर छन् ।

यस कारण रेखागणित ६।४ अनुसार

$$\text{स्पा फ} = \frac{\text{स्प ग} \times \text{स्प स्पा}}{\text{प्र स्प}} = \frac{\text{स्पष्टकेन्द्रज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}}{\text{प्र स्प}}$$

$$\begin{aligned} \text{प्र स्प} &= \sqrt{(\text{स्प ग})^2 + (\text{प्र ग})^2} = \sqrt{(\text{स्प ग})^2 + (\text{ग भू} - \text{प्र भू})^2} \\ &= \sqrt{(\text{स्पष्टकेन्द्रज्या})^2 + (\text{स्पष्टकेन्द्रकोटिज्या} - \text{अन्त्यफलज्या})^2} \end{aligned}$$

स्वकोटिजीवान्त्यफलज्ययोर्यो योगो मृगादावथ कर्कटादौ ।

केन्द्रेऽन्तरं तद्भुजजीवयोर्यद् वर्गेक्यमूलं कथितः स कर्णः ॥२७॥

यस सूत्रअनुसार मकरादिकेन्द्र भएमा केन्द्रकोटिज्या र अन्त्यफलज्याको योग गरी कोटि ल्याई कर्ण ल्याउनुपर्थ्यो । परन्तु यहाँ मकरादिकेन्द्र हुँदा केन्द्रकोटिज्या र अन्त्यफलज्याको अन्तर गरी कोटि ल्याई कर्ण ल्याइएको छ । यस कारण कर्कटादि मकरादि स्पष्टकेन्द्रलाई उल्टो सम्झी शीघ्रकर्ण ल्याएकै रीतिले स्पष्टमन्दकेन्द्रबाट मन्दकर्ण ल्याउनु, मन्दकर्ण ल्याई त्यसबाट शीघ्रफल ल्याए जस्तै गरी फल ल्याउनु, त्यही मन्दफल हुन्छ भनी बोलिएको हो ।

अब यस सूत्रअनुसार स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकालका स्पष्टसूर्यबाट मन्दफल ल्याइन्छ । त्यस मन्दफलबाट स्पष्ट-मेषसङ्क्रान्तिकालका मध्यमसूर्य ल्याइन्छ । त्यताबाट मध्यममेषसङ्क्रान्ति र स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको अन्तर वारादि ल्याई स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याइन्छ ।

१ उदाहरण

वि. सं. १५५७ को स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याऊ ।

वि. सं. १५५७ को सूर्यको राश्यादि मन्दोच्च = २।१७।५६.६४२४ (यही अङ्कको २२९ पृष्ठ)

सूर्यको कलादि मान्दान्त्यफलज्या = १३०।३१ = १३०.५१६६ (यही अङ्कको २३९ पृष्ठ)

स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकालमा राश्यादि स्पष्टसूर्य = ०।०।०

		रा.	अं.	क.
स्पष्टसूर्य	=	०।	०।	०
सूर्यमन्दोच्च	=	-	२।	१७। ५६.६४२४
सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्र	=		<u>१।</u>	<u>१२। ३.३५७६</u>

स्पष्टमन्दकेन्द्र ९ राशिभन्दा बढ्ता भएकोले स्पष्टमन्दकेन्द्रको भुज ल्याउन यसलाई १२ राशिबाट घटाउनुपर्नेछ ।

		रा.	अं.	क.
		१२।	०।	०
सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्र	= -	१।	१२।	३.३५७६
सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्रको भुज	=	२।	१७।	५६.६४२४
		३।	०।	०
सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्रको भुज	= -	२।	१७।	५६.६४२४
सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्रको कोटि	=	०।	१२।	३.३५७६

स्पष्टमन्दकेन्द्रको अंशादि भुज = ७७।५६.६४२४

स्पष्टमन्दकेन्द्रको अंशादि कोटि = १२। ३.३५७६

भुज, कोटि इत्यादिका विचार श्रीगुरु पं. नयराज पन्तद्वारा विरचित त्रिकोणमितिमा (पूर्णिमा १-७, १२-१४, १६-१७ अङ्कमा) प्रकाशित भएका छन् । पूर्णिमा ६ अङ्कको ८४ पृष्ठमा प्रकाशित ज्यासारणीको आधारमा भुजज्या र कोटिज्या ल्याइन्छन् ।

अं. क.	अं. क.	ज्या
७८१ ४५	७८१ ४५	३३७१.९३९८*
मुज = - ७७१ ५६.६४२४	- ७५१	- ३३२०.८५३०
०१४८.३५७६ = शेष	३१४५	५१.०८६८ = ज्यान्तर

कला	ज्यान्तर	शेषकला
२२५	: ५१.०८६८	:: ४८.३५७६
$\frac{५१.०८६८ \times ४८.३५७६}{२२५}$	=	$\frac{२४७०.४३५०३९६८}{२२५}$ = १०.९७९७
५१.०८६८ = ज्यान्तर		२२५) २४७०.४३५०३९६८ (१०.९७९७

$\times ४८.३५७६ =$ शेषकला	२२५
<u>३०६५२०८</u>	<u>२२०४</u>
३५७६०७६	<u>२०२५</u>
२५५४३४०	<u>१७९३</u>
१५३२६०४	<u>१५७५</u>
४०८६९४४	<u>२१८५</u>
<u>२०४३४७२</u>	<u>२०२५</u>
२४७०.४३५०३९६८	<u>१६००</u>
	<u>१५७५</u>
	<u>२५</u>

अं. क.	ज्या
७८१ ४५	३३७१.९३९८
- ४८.३५७६	- १०.९७९७
७७१ ५६.६४२४	३३६०.९६०१ = केन्द्रभुजज्या

अं. क.	अं. क.	ज्या
कोटि = १२१ ३.३५७६	१५१	८८९.८१९८
- १११ १५	- १११ १५	- ६७०.७२०५
०१४८.३५७६ = शेष	३१ ४५	२१९.०९९३ = ज्यान्तर

*पूर्णिमा ६ अङ्गको ७ सारणीबाट ज्या ल्याउँदा यहाँ दशमलव ४ स्थानसम्म मात्र लिइएको छ ।

कला	ज्यान्तर	शेषकला
२२५	: २१९.०९९३ :: ४८.३५७६	
$\frac{२१९.०९९३ \times ४८.३५७६}{२२५}$	$= \frac{१०५९५.११६३०९६८}{२२५}$	$= ४७.०८९४$
२१९.०९९३	$=$ ज्यान्तर	२२५) १०५९५.११६३०९६८ (४७.०८९४
$\times ४८.३५७६$	$=$ शेषकला	९००
	१३१४५९५८	१५९५
	१५३३६९५१	१५७५
	१०९५४९६५	२०११
	६५७२९७९	१८००
	१७५२७९४४	२११६
	८७६३९७२	२०२५
	१०५९५.११६३०९६८	९१३
		९००
		१३

अं. क.	ज्या
१११५	६७०.७२०५
+ ४८.३५७६	+ ४७.०८९४
१२। ३.३५७६	७१७.८०९९ = केन्द्रकोटिज्या

$$\text{केन्द्रभुजज्या} = ३३६०.९६०१$$

$$\text{केन्द्रकोटिज्या} = ७१७.८०९९$$

यहाँ केन्द्र मकरादि भएको हुनाले कोटिज्या र मान्दान्त्यफलज्याको योग गर्नुपर्थो । तर व्यस्तसंस्कार गरी कर्ण ल्याउनु भनेकोले केन्द्रकोटिज्या र मान्दान्त्यफलज्याको अन्तर गर्नुपर्छ ।

$$\text{केन्द्रकोटिज्या} - \text{अन्त्यफलज्या} = ७१७.८०९९ - १३०.५१६६ = ५८७.२९३३ = \text{स्पष्टकोटि} = \text{कोटि}$$

$$\text{केन्द्रभुजज्या} = ३३६०.९६०१ = \text{भुज}$$

$$\sqrt{\text{कोटि}^2 + \text{भुज}^2} = \sqrt{(५८७.२९३३)^2 + (३३६०.९६०१)^2}$$

$$= \sqrt{३४४९१३.४२०२२४८९ + ११२९६०५२.७९३७९२०१}$$

$$= \sqrt{११६४०९६६.२१४०१६९०} = ३४११.८८६० = \text{कर्ण}$$

५८७.२९३३ = कोटि

३३६०.९६०१ = भुज

३५२३७५८९
३५२३७४९
१०५७०४१
२३४८४
८१६९
८६४
२५
३४४९१३.४२०२२४८९

६७२१९२०१
४०३३११६
६०४८८१
३९९६
१८९
९
११२९६०५२.७९३७९२०१

११२९६०५२.७९३७९२०१ = भुजवर्ग
 + ३४४९१३.४२०२२४८९ = कोटिवर्ग
 ११६४०९६६.२१४०१६९० = वर्गयोग

३	११६४०९६६.२१४०१६९०	(३४११.८८६०२
३	९	
६४	२६४	
४	२५६	
६८१	८०९	
१	६८१	
६८२१	१२८६६	
१	६८२१	
६८२२८	६०४५२१	
८	५४५८२४	
६८२३६८	५८६९७४०	
८	५४५८९४४	
६८२३७६६	४१०७९६१६	
६	४०९४२५९६	
६८२३७७२०२	१३७०२०९०००	
२	१३६४७५४४०४	
६८२३७७२०४	५४५४५९६	

फल = $\frac{\text{केन्द्रभुजज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}}{\text{कर्ण}}$

कला

$$= \frac{३३६० \cdot ९६०१ \times १३० \cdot ५१६६}{३४११ \cdot ८८६०} = \frac{४३८६६१ \cdot ०८४९८७६६}{३४११ \cdot ८८६०} = \frac{४३८६६१ \cdot ०८४९ \cdot ८७६६}{३४११ \cdot ८८६०} = १२८ \cdot ५६८५१$$

३३६०९६०१ = के. भु. ज्या.	३४११८८६०)	४३८६६१०८४९८७६६ (१२८५६८५१
× १३०.५१६६ = अ. फ. ज्या.		३४११८८६०
२०१६५७६०६		९७४७२४८४
२०१६५७६०६		६८२३७७२०
३३६०९६०१		२९२३४७६४९
१६८०४८००५		२७२९५०८८०
१००८२८००३		१९३९६७६९८
३३६०९६०१		१७०५९४३००
४३८६६१०८४९८७६६		२३३७३३९८७
		२०४७१३१६०
		२९०२०८२७६
		२७२९५०८८०
		१७२५७३९६६
		१७०५९४३००
		१९७९६६६०

यथाबाट स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकालमा सूर्यको अंशादि मन्दफल २।८५६८५१ हुने देखिन्छ । यहाँ केन्द्र तुलादि भएको हुनाले यो मन्दफल धनात्मक आउँछ । तर व्यस्तसंस्कार गर्नु भनेको हुनाले यो मन्दफल ऋण हुन्छ ।

अब स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकालमा मध्यमसूर्य ल्याइन्छन् ।

	राशि	अंश	कला
स्पष्टसूर्य =	१२	।	०।०
सूर्यमन्दफल =	-	२।	८५६८५१
मध्यमसूर्य =	११	।	२७।५१४३१४९

रा. अं. क.

मध्यममेघसङ्क्रान्तिकालमा मध्यमसूर्य = १२।०।०

यताबाट स्पष्टमेघसङ्क्रान्तिकाल र मध्यममेघसङ्क्रान्तिकालको अन्तर ल्याइन्छ।

क. वि. प्र.वि. प्र.प्र.वि.

सूर्यको दैनिक मध्यम गति = ५९।८।१०।२१

(सिद्धान्तशिरोमणि मध्यमाधिकार प्रत्यब्दशुद्धिको १५ श्लोकको उपपत्ति)

सूर्यको दैनिक मध्यम गति (५९।८।१०।२१) को कला बनाउँदा गतिकला ५९'१३६२०८३ हुन्छ।

६०) २१(३५

६०) १०(३५(१७२५

६०) ८(१७२५(१३६२०८३

१८
३०
३०

६
४३
४२
१५
१२
३०
३०

६
२१
१८
३७
३६
१२
१२

५०
४८
२०
१८

गतिकला दिन मन्दफलकला
५९'१३६२०८३ : १ :: १२८'५६८५१

दिन

$$\frac{१ \times १२८.५६८५१}{५९.१३६२०८३} = \frac{१२८.५६८५१००}{५९.१३६२०८३} = २.१७४१०८$$

५९'१३६२०८३) १२८'५६८५१०० (२'१७४१०८
११८२७२४१६६

१०२९६०९३४०
५९'१३६२०८३
४३८२४७२५७०
४१३९५३४५८१
२४२९३७९८९०
२३६५४४८३३२

६३९३१५५८०
५९'१३६२०८३
४७९५३४९७००
४७३०८९६६६४
६४४५३०३६

२'१७४११ यस दिनलाई दिन, घडी, पला, विपला, प्रतिविपला बनाइन्छ।

$$१.७४११ \times ६०$$

१०'४४६६० घडी

$$०.४४६६ \times ६०$$

२६'७९६० पला

$$०.७९६ \times ६०$$

४७'७६० विपला

$$०.७६ \times ६०$$

४५'६० प्रतिविपला

दि. घ. प. वि. प्र. वि.

२।१०।२६।४७।४५'६

यताबाट मध्यममेषसङ्क्रान्ति हुनुभन्दा २ दिन १० घडी २६ पला ४७ विपला ४५.६ प्रतिविपलाअगाडि नै स्पष्टमेषसङ्क्रान्ति हुने देखिन्छ । त्यस कारण

१ उदाहरणमा दिइएको वि. सं. १५५७ को		वा. घ. प. वि. प्र.वि.
मध्यममेषसङ्क्रान्तिको वारादि	=	६। ४। १५। २२। ३०
मध्यम र स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको अन्तरदिनादि	=	- २। १०। २६। ४७। ४५.६
स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको वारादि	=	<u>३। ५३। ४८। ३४। ४४.४</u>

∴ वि. सं. १५५७ को स्पष्टमेषसङ्क्रान्ति बुधवार ५३ घडी ४८ पला ३४ विपला ४४.४ प्रतिविपलामा हुने देखिन्छ ।

२ उदाहरण

वि. सं. ६४१ को स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याऊ ।

वि. सं. ६४१ को सूर्यको राश्यादि मन्दोच्च = २। १७। ५४.४४४ (यही अङ्कको २३० पृष्ठ)

रा. अं. क.

स्पष्टसूर्य	=	०। ०। ०
सूर्यमन्दोच्च	=	- <u>२। १७। ५४.४४४</u>
सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्र	=	९। १२। ५.५५६

रा. अं. क.

१२। ०। ०

सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्र = - ९। १२। ५.५५६

सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्रको भुज = २। १७। ५४.४४४

३। ०। ०

सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्रको भुज = - २। १७। ५४.४४४

सूर्यको स्पष्टमन्दकेन्द्रको कोटि = ०। १२। ५.५५६

स्पष्टमन्दकेन्द्रको अंशादि भुज = ७७। ५४.४४४

स्पष्टमन्दकेन्द्रको अंशादि कोटि = १२। ५.५५६

अं. क.

७८। ४५

भुज = - ७७। ५४.४४४

०। ५०.५५६ = शेष

अं. क.

७८। ४५

- ७५।

३। ४५

क्या

३३७१.९३९८]

- ३३२०.८५३०

५१.०८६८ = ज्यान्तर

कला ज्यान्तर २२५ : ५१०८६८ :: शेषकला ५०५५६

$$\frac{५१०८६८ \times ५०५५६}{२२५} = \frac{२५८२७४४२६०८}{२२५} = ११४७८८$$

५१०८६८ = ज्यान्तर २२५) २५८२७४४२ (११४७८८
 × ५०५५६ = शेषकला २२५

३०६५२०८	३३२	१९९४
२५५४३४०	२२५	१८००
२५५४३४०	१०७७	१९४२
२५५४३४०	९००	१८००
<u>२५८२७४४२६०८</u>	<u>१७७४</u>	<u>१४२</u>
	१५७५	
	<u>१९९</u>	

अं. क. ज्या
 ७८४५ ३३७१९३९८
 - ५०५५६ - ११४७८८
 ७७५४४४४ ३३६०४६१० = केन्द्रसुज्या

अं. क. ज्या अं. क. ज्या
 कोटि = १२१ ५५५६ १५१ ६८९८१९९
 - ११११५ - ११११५ - ६७०७२०५
 ०१५०५५६ = शेष ३१ ४५ २१९०९९४ = ज्यान्तर

कला ज्यान्तर २२५ : २१९०९९४ :: शेषकला ५०५५६

$$\frac{२१९०९९४ \times ५०५५६}{२२५} = \frac{११०७६७८९२६६४}{२२५} = ४९२३०१७$$

२१९०९९४ = ज्यान्तर २२५) ११०७६७८९२६ (४९२३०१७
 × ५०५५६ = शेषकला ९००

१३१४५९६४	२०७६	३९२
१०९५४९७०	२०२५	२२५
१०९५४९७०	५१७	१६७६
१०९५४९७०	४५०	१५७५
<u>११०७६७८९२६६४</u>	<u>६७८</u>	<u>१०१</u>
	६७५	
	<u>३</u>	

२५८

अं. क.	ज्या	
११११५	६७०°७२०५	
+ ५०°५५६	+ ४९°२३०२	
१२१ ५°५५६	७१९°९५०७	= केन्द्रकोटिज्या

केन्द्रभुजज्या = ३३६०°४६१०

केन्द्रकोटिज्या = ७१९°९५०७

केन्द्रकोटिज्या- अन्त्यफलज्या = ७१९°९५०७ - १३०°५१६६ = ५८९°४३४१ = स्पष्टकोटि = कोटि

केन्द्रभुजज्या = ३३६०°४६१० = भुज

$$\begin{aligned} \sqrt{\text{कोटि}^2 + \text{भुज}^2} &= \sqrt{(५८९°४३४१)^2 + (३३६०°४६१०)^2} \\ &= \sqrt{३४७४३२°५५८२४२८१ + ११२९२६९८°१३२५२१००} \\ &= \sqrt{११६४०१३०°६९०७६३८१} = ३४११°७६३५ = \text{कर्ण} \end{aligned}$$

<u>५८९°४३४१ = कोटि</u>	<u>३३६०°४६१० = भुज</u>
११७८८६८१	६७२०९२१
४७१५४५६	४०३२५१६
३५३६४९	२६८८१६
४७१३६	३९९६
१०५२१	१८९
८६४	९
२५	
	११२९२६९८°१३२५२१००
३४७४३२°५५८२४२८१	

११२९२६९८°१३२५२१०० = भुजवर्ग

+ ३४७४३२°५५८२४२८१ = कोटिवर्ग

११६४०१३०°६९०७६३८१ = वर्गयोग

३	११६४०१३०.६९०७६३८१	(३४११.७६३५
३	९	
६४	२६४	
४	२५६	
६८१	८०१	
१	६८१	
६८२१	१२०३०	
१	६८२१	
६८२२७	५२०९६९	
७	४७७५८९	
६८२३४६	४३३८००७	
६	४०९४०७६	
६८२३५२३	२४३९३१६३	
३	२०४७०५६९	
६८२३५२६५	३९२२५९४८१	
५	३४११७६३२५	
६८२३५२७०	५१०८३१५६	

फल = $\frac{\text{केन्द्रभुजज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}}{\text{कर्ण}}$

कला

$$= \frac{३३६०.४६१० \times १३०.५१६६}{३४११.७६३५} = \frac{४३८५९५.९४४१५२६०}{३४११.७६३५} = \frac{४३८५९५९४४१.५२६०}{३४११७६३५} = १२८.५५४०.२९१$$

३३६०.४६१० = के. भु. ज्या. ३४११७६३५) ४३८५९५९४४१.५२६० (१२८.५५४०.२९१

× १३०.५१६६ = अ. फ. ज्या.

३४११७६३५

२०१६२७६६०

९७४१९५९४

१३७४६२२७६

२०१६२७६६०

६८२३५२७०

१३६४७०५४०

३३६०४६१०

२९१८४३२४१

९९१७३६००

१६८०२३०५०

२७२९४१०८०

६८२३५२७०

१००८१३८३०

१८९०२१६१५

३०९३८३३००

३३६०४६१०

१७०५८८१७५

३०७०५८७१५

४३८५९५.९४४१५२६०

१८४३३४४०२

२३२४५८५०

१७०५८८१७५

१३७४६२२७

२६०

यताबाट स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकालमा सूर्यको अंशादि मन्दफल २।८'५४'५०"२९१ हुने देखिन्छ ।
सूर्यको दैनिक मध्यमगतिकला = ५९'१३'६२"०८३ (यही अङ्कको २५५ पृष्ठ)

दैनिक मध्यमगतिकला दिन मन्दफलकला
५९'१३'६२"०८३ : १ :: १२८'५५'४०"२९१

$$\frac{१ \times १२८'५५'४०"२९१}{५९'१३'६२"०८३} = \frac{१२८'५५'४०"२९१}{५९'१३'६२"०८३} = २'१७'३८"६३$$

५९'१३'६२"०८३) १२८'५५'४०"२९१ (२'१७'३८"६३
११८'२७'२४"९६६
 १०'२८'१६"१२५०
५९'१३'६२"०८३
 ४'३६'७९"९६७०
४'१३'९५"३४५८१
 २'२८'४५"७०८९०
१'७'७'४०"८६२४९
 ५'१०'४८"४६४१०
४'७'३'०८"९६६६४
 ३'७'३'९'४९"७४६०
३'५'४'८'१'७'२'४'९'८
 १'९'१'३'२'४'९'६'२'०
१'७'७'४'०'८'६'२'४'९
 १'३'९'१'६'३'३'७'१

२'१७'३८"६३ यस दिनलाई दिन,
घडी, पला, विपला, प्रतिविपला
बनाइन्छ ।

१'७'३'८"६३ × ६०

१०'४३'१७"८० घडी

४'३'९'७"८ × ६०

२५'९'०"६८० पला

९'०"६८ × ६०

५४'४'०"८० विपला

४'०"८ × ६०

२४'४'८"० प्रतिविपला

दि. घ. प. वि. प्र.वि.
२।१०।२५।५४।२४'५

यताबाट मध्यममेषसङ्क्रान्ति हुनुभन्दा २ दिन १० घडी २५ पला ५४ विपला २४'५ प्रतिविपलाअगाडि नै स्पष्टमेषसङ्क्रान्ति हुने देखिन्छ । त्यस कारण

२ उदाहरणमा दिइएको वि. सं. ६४१ को

वा. घ. प. वि. प्र.वि.

मध्यममेषसङ्क्रान्तिको वारादि =

१।२०।३१।५२।३०

मध्यम र स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको अन्तरदिनादि =

- २।१०।२५।५४।२४'५

स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको वारादि =

६।१०।५।५८।५'५

∴ वि. सं. ६४१ को स्पष्टमेषसङ्क्रान्ति शनैश्वरवार १० घडी ५ पला ५८ विपला ५'५ प्रतिविपलामा हुने देखिन्छ ।

३ उदाहरण

वि. सं. ० को स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याऊ ।

वि. सं. ० को कल्पगत वर्षगण = १,९७,२९,४७,०४४ (यही अङ्को २१० पृ.)

यही अङ्कका २२८-२२९ पृष्ठमा दिइएको रीतिअनुसार

$$\text{वि. सं. ० को सूर्यमन्दोच्च} = \frac{१,९७,२९,४७,०४४ \times ४८०}{४,३२,००,००,०००}$$

$$= \frac{१,९७,२९,४७,०४४}{९०,००,०००} = २१९ \text{ । २ । १७ । ५२.९०५६}$$

भ. रा. अं. क.

$$९००००००) \quad १९७२९४७०४४ \quad (२१९ \text{ । २ । १७ । ५२.९०५६}$$

$$\underline{१८००००००}$$

$$१७२९४७०४$$

$$\underline{९००००००}$$

$$८२९४७०४४$$

$$\underline{८१००००००}$$

$$१९४७०४४ \times १२$$

$$७५००००) \quad १९४७०४४$$

$$\underline{१५०००००}$$

$$४४७०४४ \times ३०$$

$$२५०००) \quad ४४७०४४$$

$$\underline{२५०००}$$

$$१९७०४४$$

$$\underline{१७५०००}$$

$$२२०४४ \times ६०$$

$$\underline{२२०४४ \times ३}$$

$$१२५०) \quad ६६१३२$$

$$\underline{६२५०}$$

$$३६३२$$

$$\underline{२५००}$$

$$११३२$$

$$१२५) ११३२$$

$$\underline{११२५}$$

$$७००$$

$$\underline{६२५}$$

$$७५०$$

$$\underline{७५०}$$

∴ वि सं ० को राश्यादि सूर्यमन्दोच्च = २ । १७ । ५२.९०५६

अं. क.	ज्या	
७८१४५	३३७१.९३९८	
- ५२.०९४४	- ११.८२८२	
७७१५२.९०५६	३३६०.१११६	= केन्द्रभुजज्या

अं. क.	अं. क.	ज्या
कोटि = १२१ ७.०९४४	१५१	८८९.८१९९
- ११११५	- ११११५	- ६७०.७२०५
०१५२.०९४४ = शेष	३१४५	२१९.०९९४ = ज्यान्तर

कला ज्यान्तर शेषकला
 २२५ : २१९.०९९४ :: ५२.०९४४

$$\frac{२१९.०९९४ \times ५२.०९४४}{२२५} = \frac{११४१३.८५१७७३६}{२२५} = ५०.७२८२$$

२१९.०९९४ = ज्यान्तर २२५) ११४१३.८५१७७ (५०.७२८२
 × ५२.०९४४ = शेषकला ११२५

८७६३९७६	१६३८	५१७
८७६३९७६	१५७५	४५०
१९७१८९४६	६३५	६७
४३८१९८८	४५०	
१०९५४९७०	१८५१	
११४१३.८५१७७३६	१८००	
	५१	

अं. क.	ज्या	
११११५	६७०.७२०५	
+ ५२.०९४४	+ ५०.७२८२	
१२१ ७.०९४४	७२१.४४८७	= केन्द्रकोटिज्या

केन्द्रभुजज्या = ३३६०.१११६

केन्द्रकोटिज्या = ७२१.४४८७

केन्द्रकोटिज्या - अन्त्यफलज्या = ७२१.४४८७ - १३०.५१६६ = ५९०.९३२१ = स्पष्टकोटि = कोटि

केन्द्रभुजज्या = ३३६०.१११६ = भुज

$$\sqrt{\text{कोटि}^2 + \text{भुज}^2} = \sqrt{(५९०.९३२१)^2 + (३३६०.१११६)^2}$$

$$= \sqrt{३४९२०.७४६८१०४१ + ११२९०३४९.९६४४५४५६}$$

$$= \sqrt{११६३९५५०.७११२६४९७} = ३४११.६७८६ = कर्ण$$

<u>५९०.९३२१ = कोटि</u>	<u>३३६०.१११६ = भुज</u>
११८१८६४१	४०३२१३३५६
२३६३७२४	६७२०२२१
३५४५४९	६७२०२१
१०६२८१	६७२०१
९८१	३९९६
२५	१८९
<u>३४९२००.७४६८१०४१</u>	<u>९</u>
	<u>११२९०३४९.९६४४५४५६</u>

११२९०३४९.९६४४५४५६ = भुजवर्ग

+ ३४९२००.७४६८१०४१ = कोटिवर्ग

११६३९५५०.७११२६४९७ = वर्गयोग

३	११६३९५५०.७११२६४९७ (३४११.६७८६
<u>३</u>	<u>९</u>
६४	२६३
<u>४</u>	<u>२५६</u>
६८१	७९५
<u>१</u>	<u>६८१</u>
६८२१	११४५०
<u>१</u>	<u>६८२१</u>
६८२२६	४६२९७१
<u>६</u>	<u>४०९३५६</u>
६८२३२७	५३६१५१२
<u>७</u>	<u>४७७६२८९</u>
६८२३३४८	५८५२२३६४
<u>८</u>	<u>५४५८६७८४</u>
६८२३३५६६	३९३५५८०९७
<u>६</u>	<u>४०९४०१३९६</u>
६८२३३५७२	

$$\text{फल} = \frac{\text{केन्द्रभुजज्या} \times \text{अन्त्यफलज्या}}{\text{कर्ण}} = \frac{३३६० \cdot १११६ \times १३० \cdot ५१६६}{३४११ \cdot ६७८६}$$

$$= \frac{४३८५५० \cdot ३४१६५२५६}{३४११ \cdot ६७८६} = \frac{४३८५५० \cdot ३४१६ \cdot ५२५६}{३४११६७८६} = १२८ \cdot ५४३८६१६$$

३३६० · १११६ = केन्द्रभुजज्या	३४११६७८६)	४३८५५० · ३४१६ · ५२५६	(१२८ · ५४३८६१६
× १३० · ५१६६ = अन्त्यफलज्या		३४११६७८६	
<u>२०१६०६६९६</u>		९७३८२४८१	२९३९३७२७६
२०१६०६६९६		६८२३३५७२	२७२९३४२८८
३३६०१११६		२९१४८९०९६	२१००२९८८०
१६८००५५८०		२७२९३४२८८	२०४७००७१६
१००८०३३४८		१८५५४८०८५	५३२९१६४०
<u>३३६०१११६</u>		१७०५८३९३०	३४११६७८६
४३८५५० · ३४१६५२५६		१४९६४१५५२	१९१७४८५४०
		१३६४६७१४४	२०४७००७१६
		१३१७४४०८५	
		१०२३५०३५८	
		<u>२९३९३७२७</u>	

यताबाट स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकालमा सूर्यको अंशादि मन्दफल २८५४३८६१६ हुने देखिन्छ ।

दैनिकगतिकला	दिन	मन्दफलकला	
५९ · १३६२०८३ :	१	:	१२८ · ५४३८६१६
$\frac{१ \times १२८ \cdot ५४३८६१६}{५९ \cdot १३६२०८३} = \frac{१२८ \cdot ५४३८६१६}{५९ \cdot १३६२०८३} = २ \cdot १७३६९१३$		दिन	
५९१३६२०८३) १२८५४३८६१६ (२ · १७३६९१३			
<u>११८२७२४१६६</u>			
१०२७१४४५००	७६९८०३७३०		
<u>५९१३६२०८३</u>	५९१३६२०८३		
४३५७८२४१७०	१७८४४१६४७०		
<u>४१३९५३४५८१</u>	१७७४०८६२४९		
२१८२८९५८९०	१०३३०२२१०		
<u>१७७४०८६२४९</u>			
४०८८०९६४१०			
<u>३५४८१७२४९८</u>			
५३९९२३९१२०			
<u>५३२२२५८७४७</u>			
७६९८०३७३			

२ · १७३६९१३ यस दिनलाई दिन,	
घडी, पला, विपला, प्रतिविपला	
बनाइन्छ ।	
२ दिन	
१७३६९१३ × ६०	
<u>१०४२१४७८० घडी</u>	
४२१४७८ × ६०	
<u>२५२८८६८० पला</u>	
२८८६८ × ६०	
<u>१७०३२०८० विपला</u>	
३२०८ × ६०	
<u>१९२४८० प्रतिविपला</u>	

यताबाट मध्यममेषसङ्क्रान्ति हुनुभन्दा २ दिन १० घडी २५ पला १७ विपला १९२ प्रतिविपला-अगाडि नै स्पष्टमेषसङ्क्रान्ति हुने देखिन्छ ।

१ सारणीमा वि. सं. ० को मध्यममेषसङ्क्रान्तिकालको वारादि ० । ४१ । १ । ३० । ० दिइएको छ (यही अङ्कको २२६ पृष्ठ) ।

$$\begin{aligned} \text{वि. सं. ० को मध्यममेषसङ्क्रान्तिको वारादि} &= ०।४१।१।३०।० \\ \text{मध्यम र स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको अन्तर दिनादि} &= - \frac{२।१०।२५।१७।१९।२}{५।३०।३६।१२।४०।८} \\ \text{स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको वारादि} &= ५।३०।३६।१२।४०।८ \end{aligned}$$

यहाँ दिइएको वार वर्तमान हो ।

∴ वि. सं. ० को स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकाल बृहस्पतिवार ३० घडी ३६ पला १२ विपला ४०.८ प्रतिविपलामा हुने देखिन्छ ।

वि. सं. ० को स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको वारादि ५।३०।३६।१२।४०.८ लाई क्षेपक^{११} मानी यही अङ्कको २२७ पृष्ठमा बताइएअनुसार इष्ट विक्रमसंवत्को स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकाल ल्याउन सकिन्छ ।

जस्तै-

वि. सं. १८७१ को स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको वारादि ल्याउँदा

	वा.	घ.	प.	वि.	प्र. वि.
१००० वर्षको वारादि =	५।	२६।	१५।	०।	०।
८०० वर्षको वारादि =	५।	४५।	०।	०।	०।
७० वर्षको वारादि =	४।	५।	२६।	१५।	०।
१ वर्षको वारादि =	१।	१५।	३०।	१२।	३०
१८७१ वर्षको वारादि =	२।	३२।	११।	३७।	३०
क्षेपक वारादि =	५।	३०।	३६।	१२।	४०.८
	१।	२।	४७।	१५।	१०.८

∴ वि. सं. १८७१ को स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिकाल आदित्यवार २ घडी ४७ पला ५० विपला १०.८ प्रतिविपलामा हुने देखिन्छ ।

४ प्रश्नमाला

तल दिइएका विक्रमसंवत्का स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिका वारादि ल्याऊ ।

(१) वि. सं. २०२३	(२) वि. सं. २०२२	(३) वि. सं. २०२१	(४) वि. सं. २०२०
(५) वि. सं. २०१९	(६) वि. सं. २०१८	(७) वि. सं. १८६०	(८) वि. सं. १८६१
(९) वि. सं. १८६७	(१०) वि. सं. १८६८	(११) वि. सं. १८६९	(१२) वि. सं. १८७०
(१३) वि. सं. १९६०	(१४) वि. सं. १९६१	(१५) वि. सं. १८५४	(१६) वि. सं. १८५५
(१७) वि. सं. १८११	(१८) वि. सं. १८१०	(१९) वि. सं. १७३१	(२०) वि. सं. १७३२

११. सूर्यमन्दोच्चको गति अत्यन्त अल्प भएकोले वि. सं. ० को सूर्यमन्दोच्चअनुसार आएको वि. सं. ० को स्पष्टमेषसङ्क्रान्तिको वारादिलाई क्षेपक मानी यहाँ काम गरिएको छ । यस कारण १००० वर्षमा १ पला जति अन्तर पर्छ । सो अन्तर पनि हटाउन कालान्तरसारणी पछि प्रकाश गर्नेछु ।

लिच्छविसंवत्को निष्कर्षमा दिइएको वि. सं. ६४१ को मेषसङ्क्रान्ति अशुद्ध छ

—देवीप्रसाद भण्डारी

वि. सं. २०३१ आषाढ २६ गते साथी श्रीशङ्करमान राजवंशीले आफ्नो लिच्छविसंवत्को निष्कर्ष-
नामको पुस्तक मलाई दिनुभएको थियो । सो पुस्तकमा

ब्रह्मसिद्धान्तको सैद्धान्तिक परिपाटी अनुसार ...

शक	संक्रान्ति	वार	घडी	पला
५०६	वैशाख	६	२३	३०

(लिच्छविसंवत्को निष्कर्षको १७ पृष्ठ)

भन्ने लेखिएको रहेछ ।

यताबाट वि. सं. ६४१ को मेषसङ्क्रान्ति ब्रह्मसिद्धान्तअनुसार शुक्रवार २३ घडी ३० पलामा आउँछ भनी
शङ्करमानले सम्झनुभएको देखिन्छ । तर ब्रह्मसिद्धान्तअनुसार^१ गणना गर्दा वि. सं. ६४१ को मेषसङ्क्रान्ति
शनिश्रवार १० घडी ६ पलामा आउँछ (यही अङ्कको २६० पृष्ठ) ।

यस कारण लिच्छविसंवत्को निष्कर्षमा दिइएको वि. सं. ६४१ को मेषसङ्क्रान्ति अशुद्ध देखिन्छ । त्यस
ग्रन्थमा अरु गणना पनि अशुद्ध छन् । तिनलाई क्रमशः सप्रमाण पूर्णमामा प्रकाश गर्दै जानेछु ।

१. ब्रह्मसिद्धान्तोक्त भगण लिई सिद्धान्तशिरोमणि बनेको हो भन्ने कुरा पूर्णमा ३५ अङ्कमा छापिएको
श्रीगुरु पं. नयराज पन्तको लिच्छविसंवत्को निष्कर्षको परोक्षानामक लेख (सो अङ्कका १८०-१८३ पृष्ठ) बाट
स्पष्ट हुन्छ ।

मानदेवसंवत्

—दिनेशराज पन्त

नेपाल-राष्ट्रिय-अभिलेखालयमा रहेको सुमतितन्त्रनामक सिद्धान्तज्यौतिषग्रन्थमा मध्यमाधिकार, स्पष्टाधिकार, त्रिप्रश्नाधिकार, चन्द्रग्रहणाधिकार, सूर्यग्रहणाधिकार तथा ब्रह्माण्डाधिकार छन् । नेपालखाल्डोमै रचना भएको भनी अन्वेषणद्वारा सिद्ध भएको^१ त्यस ग्रन्थको राम्रो अध्ययन हुन सकेको खण्डमा नेपालमा चलेको पञ्चाङ्गगणनापद्धतिमा धेरै प्रकाश पर्न सक्छ । यसरी नेपालमा चलेको पञ्चाङ्गगणनापद्धतिमा प्रकाश पार्न खोज्ने गणकहरूलाई यस ग्रन्थले तान्छ भने लिच्छविकालको अभिलेखमा पाइएका संवत् कुन कुन हुन् भनी छटपटाइरहेका ऐतिहासिकहरूको तिर्खा पनि यसले मेट्न सक्छ । त्यही ग्रन्थको आधारमा लिच्छविकालमा चलेको एकथरी संवत् (मानदेव-संवत्) को विषयमा यस निबन्धमा केही लेखिन्छ ।

जातो दुर्योधनो राजा कलि—प्रवर्त्तते ।

युधिष्ठिरो महाराजो दुर्योधनस्तयोःपि वा ।

उभौ राजौ सहस्रे द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्त्तति ।

नन्दराज्यं शताष्टञ्च श्रन्द्रगुप्तस्ततोपरे

राज्यङ्कुरोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतम् ।

राजा शूद्रकदेवश्च वर्ष सप्ताब्धि चाश्विनौ

शकराजा ततो पश्चाद्गुरन्ध्रकृतन्तथा ।

इत्येते—षित्तम्मह्यं ज्ञेया राजा क्रमेण तु ।^२

१. वि. सं. २०३३ गुरुपूर्णिमामा त्रिभुवनविश्वविद्यालयको संस्कृतअध्ययनसंस्थानको दाल्मीकिविद्यापीठद्वारा प्रकाशित मर्यादा १२ अङ्कमा छापिएको पिताजी नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी, दिनेशराज पन्तको सुमतितन्त्रको केही परिचय भन्ने निबन्ध, सो अङ्कमा ५४-६३ पृ. ।

२. अरूहरूले यस अंशको पाठ यसरी दिएका छन्—

जातो दुर्योधनो राजा कलि (..) प्रवर्त्तते । युधिष्ठिरो महाराजो दुर्योधनस्तथाऽपि वा ।

उभौ राजौ सहस्रे द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्त्तति । नन्दराज्यं शताष्टं वा श्रन्द्रगुप्तस्ततो पर (म्) ।

राज्यङ्कुरोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतम् । राजा शूद्रकदेवश्च वर्षसप्ताब्धिचाश्विनौ ।

शकराजा ततो पश्चाद्गुरन्ध्रकृतन्तथा । इत्येते (भा)षितं मह्यं ज्ञेया राजा क्रमेणतु

[वि. सं. १९९४ मा पटनाको एम्. एन्. बर्मन् यान्ड कम्पनीद्वारा प्रकाशित काशीप्रसाद जायसवालको क्रनल्अजि यान्ड हिस्टरि अफ् नेपाल (नेपालको कालगणना र इतिहास) को ३७ पृ.]

जातो दुर्योधनो राजा कलि (स्त्र) प्रवर्तते युधिष्ठिरो महाराजो दुर्योधनस्तथापि वा उभौ राजौ (?) सहस्रे द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्तते नन्दराज्यं शताष्टं वा चन्द्रगुप्तस्ततो (तः) परं राज्यङ्करोति तेनापि (?) द्वात्रिंशच्चाधिकं शतं राजा शूद्रकदेवश्च वर्षं सप्ताब्धिचाश्विनौ शकराजा ततो (तः) पश्चाद्दसुरन्ध्रकृतन्तथा इत्येते भाषितं मह्यं (?) ज्ञेया राजा (?) क्रमेण तु

(वि. सं. २०१९ मा भोजपुरको नेपाल- इतिहास- विकास- समितिद्वारा प्रकाशित ज्ञानमणि नेपालको नेपालको प्राचीन इतिहासमा नयाँ प्रकाशको ५० पृ.)

युधिष्ठिरमहाराजो दुर्योधनस्तयोः पि वा उभौ राजौ सहस्रे द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्तति नन्दराज्यं शताष्टञ्च चन्द्रगुप्तस्ततो परे राज्यङ्करोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतम् राजा शूद्रकदेवश्च वर्षसप्ताब्धि चाश्विनौ शकराजा ततोः पश्चाद्दसुरन्ध्रकृतन्तथा

(वि. सं. २०२२ वैशाखमा प्रकाशित पूर्णिमा ५ अङ्कका ९-१६ पृष्ठमा छापिएको शङ्करमान राजवंशीको पाटन मुनधाराको अभिलेखमा रहेका राजा र संवत्विषयको विचार भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ११ पृ.)

जातो दुर्योधनो राजा कलियुग प्रवर्तते । युधिष्ठिरो महाराजो दुर्योधनस्तयोःऽपि वा । उभौ राजौ सहस्रे द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्तति । नन्दराज्यं शताष्टञ्च चन्द्रगुप्तस्ततः परे । राज्यं करोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतं । राजा शूद्रकदेवश्च वर्षं सप्ताब्धि चाश्विनौ । शकराज्यं ततः पश्चाद्दसुरन्ध्रकृतन्तथा,

(वि. सं. २०२४ आश्विनमा श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभागद्वारा प्रकाशित प्राचीन नेपाल १ अङ्कमा छापिएको देवीप्रसाद लंसालको सुमतित्र भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ६ पृ.)

युधिष्ठिरौ महाराजौ दुर्योधनस्तयोः पिवा उभौराजौ सहस्रौ द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्तति । नन्दराज्यं शताष्टञ्च चन्द्रगुप्तस्ततो परं राज्यङ्करोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतं । राजा शूद्रक देवश्च वर्षं सप्ताब्धिचाश्विनौ शकराजा ततोपश्चाद्दसुरन्ध्र कृतन्तथा । इत्येते भाषितमह्यं ज्ञेया राजा क्रमेणतु ॥

[वि. सं. २०२६ मा कलकत्ताका फर्मा के. एल्. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित दिल्लीरमण रेग्मीको एन्शन्ट् नेपाल (प्राचीन नेपाल) को तेस्रो संस्करणको १०७ पृ.]

युधिष्ठिरो महाराजो दुर्योधनस्तयोः पिवा उभौ राजौ सहस्रे द्वे वर्षन्तु सम्प्रवर्तति नन्दराज्यं शताष्टञ्च चन्द्रगुप्तस्ततो परे राज्यङ्करोति तेनापि द्वात्रिंशच्चाधिकं शतं राजा शूद्रकदेवश्च वर्षसप्ताब्धिचाश्विनौ शकराजा ततो पश्चाद्दसुरन्ध्रकृतन्तथा इत्येते (लि) षितमह्यं ज्ञेया राजा क्रमेण तु

(वि. सं. २०३० कार्तिकमा काठमाडौँका दिलीपमान राजवंशीद्वारा प्रकाशित शङ्करमान राजवंशीको लिच्छविसंवत्को निष्कर्षका २८-२९ पृ.)

•• कृतअम्बराग्नि---ीमानदेवाब्द प्रयुज्यमाना एतानि पिण्डे ••

(वीरपुस्तकालय चौथो ५७ सङ्ख्याको सुमतितन्त्र । ताडपत्र २ ख पत्र)

युधिष्ठिर दुर्जोधन उभौ राज्याब्द २००० नन्दराज्याब्द ८०० चन्द्रगुप्तराज्याब्द

१३२ सुद्रकदेवराज्याब्द २४७ शकराज्याब्द ४९८ मानदेवस्य राज्याब्द ३०४

(ताडपत्र । यहाँ पत्रसङ्ख्या देखिँदैन)

३. वीरपुस्तकालयमा रहेको प्रतिमा मूलमा मानदेवसंवत्सम्बन्धी वाक्य छैन भनी अरूहरूले लेखेका छन् [क्रनल्अजि यान्ड हिस्टरि अफ नेपालको ३९ पृ., वि. सं. २०१८ मार्ग- पौषमा रोमको इस्तित्युतो इताल्लिआनो पर् इल् मेदिओ इद् इस्तर्मा ओरियन्तद्वारा प्रकाशित ईस्ट यान्ड वेस्ट (पूर्व र पश्चिम) को १२ भागको ४ अङ्कमा छापिएको लूच्यानो पेंतेकको द क्रोनल्अजि अफ दि अर्लि इन्स्क्रिप्शन्ज् अफ नेपाल (नेपालका प्राचीन अभिलेखहरूको कालनिर्णय) भन्ने निबन्ध (सो अङ्कको २२८ पृ.), नेपालको प्राचीन इतिहासमा नयाँ प्रकाशको ५० पृ., एन्शन्ट नेपालको १०७ पृ., लिच्छविसंवत्को निष्कर्षका २९-३० पृ.]

ताडपत्रमा शकसंवत्सम्बन्धी वर्णन सिद्धिएपछि थपेको चिनो दिइएको छ । माथितिर केही अक्षर लेखिएका छन्, तर आधा जति भाँचिएकोले पढ्न सकिँदैन । वि. सं. २०३३ आषाढमा एकदिन सुमतितन्त्रको सारेर ल्याएको प्रतिलिपिसँग मूल पुस्तक रुजु गरिरहँदा तलतिर लेखिएको मानदेवसंवत्सम्बन्धी वर्णनमा अकस्मात् मेरो आँखा पर्न गएको हो । मसी उडिसकेको हुनाले अक्षर अत्यन्त अस्पष्ट छन् तापनि गढेर हेरेमा पढ्न सकिन्छ ।

४. अरूहरूले यस अंशको पाठ यसरी दिएका छन्—

युधिष्ठिर दुर्योधन उभौ राज्याब्द २०००[,] नन्द राज्याब्द ८००[,] चन्द्रगुप्त राज्याब्द १३२[,] शुद्रकदेव राज्याब्द.....शक राज्याब्द ४९८[,] मानदेवस्य राज्याब्द ३०४[.]

(क्रनल्अजि यान्ड हिस्टरि अफ नेपालको ३७ पृ.)

युधिष्ठिर दुर्योधन उभौ राज्याब्द २०००, नन्द राज्याब्द ८००, चन्द्रगुप्त राज्याब्द १३२, शुद्रकदेव राज्याब्द शक राज्याब्द ४९८, मानदेवस्य राज्याब्द ३०४,

(इस्ट यान्ड वेस्ट १२ भाग ४ अङ्कको २२८ पृ.)

युधिष्ठिर दुर्योधन उभौ राज्याब्द २०००। नन्दराज्याब्द ८००। चन्द्रगुप्त राज्याब्द १३२। शुद्रकराज्याब्द २४७। शकराज्याब्द ४९८। मानदेवस्य राज्याब्द ३०४

(नेपालको प्राचीन इतिहासमा नयाँ प्रकाशको ५० पृ.)

युधिस्थिर दुर्जोधन उभौ राज्याब्द २००० नन्दराज्याब्द ८०० चन्द्रगुप्तराज्याब्द १३२ सुद्रकदेवराज्याब्द २४७ शकराज्याब्द ४९८ मानदेवस्य राज्याब्द ३०४

(पूर्णमा ५ अङ्कको ११ पृ.)

[दुर्जोधन राजा भएपछि कलियुग लाग्नेछ । राजा युधिष्ठिर र राजा दुर्जोधनको संवत् २००० वर्षसम्म चलनेछ । त्यसपछि ८०० वर्षसम्म राजा नन्दको संवत् चलनेछ । त्यसपछि १३२ वर्षसम्म राजा चन्द्रगुप्तको संवत् चलनेछ । त्यसपछि २४७ वर्षसम्म राजा शूद्रकदेवको संवत् चलनेछ । त्यसपछि ४९८ वर्षसम्म शक राजाको संवत् चलनेछ । राजाहरूका यी संवत् बताइए । त्यसपछि ३०४ वर्षसम्म राजा मानदेवको संवत् चलनेछ ।]

यस वर्णनबाट $२००० + ८०० + १३२ + २४७ + ४९८ = ३६७७$ कलिगतवर्ष बितेपछि मानदेवसंवत् चलेको देखिन्छ । कलिगतवर्ष ३०४४ बितेपछि विक्रमसंवत्को प्रारम्भ हुन्छ । यस कारण $३६७७ - ३०४४ = ६३३$ वि. सं. बितेपछि मानदेवसंवत्को प्रारम्भ भएको देखिन्छ ।

सुमतितन्त्रको अर्को प्रति ब्रिटिश म्यूजियममा छ । सो पुस्तक पनि ताडपत्रमा लेखिएको छ । त्यहाँ मानदेवसंवत्को उल्लेख यसरी गरिएको छ—

सेषा युताश्च कृतअम्बराग्नि ३०४
श्रीमानदेवाब्द प्रयुज्यमाना
एतानि पिण्ड कलिवर्षमाहुः ॥

[यो अंश वि. सं. १९५९ मा लण्डनबाट प्रकाशित सेसिल बेण्डालको क्याटअलग् अफ् द स्यान्स्क्रिट् भ्यान्युस्क्रिट्स् इन् द ब्रिटिश् म्यूजियम् (ब्रिटेनी सङ्ग्रहालयमा रहेका संस्कृतका लेखोट पुस्तकहरूको सूची) को १९३ पृष्ठमा छापिएको छ । त्यसपछि क्रोनल्अजि यान्ड हिस्टरि अफ् नेपालको ३९ पृष्ठमा छापिएको छ । त्यसपछि इस्ट् यान्ड वेस्ट् १२ भागको ४ अङ्कको २२८ पृष्ठमा छापिएको छ । त्यसपछि एन्शन्ट् नेपालको १०७ पृष्ठमा छापिएको छ । त्यसपछि वि. सं. २०३० मा काशीको भारतीय-विद्या-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित

युधिष्ठिर दुर्जोधन उभौराज्याब्द २०००। नन्दराज्याब्द ८००। चन्द्रगुप्तराज्याब्द १३२। शूद्रक देव राज्याब्द २४७। शक राज्याब्द ४९८। मानदेव राज्याब्द ३०४।

(प्राचीन नेपाल १ अङ्कको ७ पृ.)

युधिष्ठिर दुर्जोधन उभो राज्याब्द २००० नन्दराज्याब्द ८०० चन्द्रगुप्त राज्याब्द १३२ शूद्रकदेवराज्याब्द २४७ शकराज्याब्द ४९८ मानदेवस्य राज्याब्द ३०४

(एन्शन्ट् नेपालको १०८ पृ.)

युधिस्थिर दुर्जोधन उभो राज्याब्द २००० नन्दराज्याब्द ८०० चन्द्रगुप्तराज्याब्द १३२ सुद्रकदेवराज्याब्द २४७ शकराज्याब्द ४९८ मानदेवस्य राज्याब्द ३०४

(लिच्छविसंवत्को निष्कर्षको ३० पृ.)

५. पूर्णिमा ५ अङ्कको १० पृ. ।

श्रीराम गोयलको प्राचीन नेपालका राजनीतिक और सांस्कृतिक इतिहासको ४६ पृष्ठमा छापिएको छ । इस्ट यान्ड वेस्ट र प्राचीन नेपालका राजनीतिक और सांस्कृतिक इतिहासमा अम्बराग्नि ३०४ छापिएको छ, कृत छुटेको छ ।]

यति कुराबाट वि. सं. ६३३ देखि मानदेवसंवत्नामक नयाँ संवत् चलेको रहेछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

चाँगुको अंशुवर्माको अभिलेखको तिथिमितिको गणना

—दिनेशराज पन्त

अहिलेसम्म लिच्छविकालका करीब २०० अभिलेख छापिइसकेका छन्, तर चाँगुनारायणको अंशुवर्माको सुवर्णपत्रको अभिलेखलाई छोडेर अरु अभिलेखमा वारको उल्लेख आएको छैन । यस अभिलेखमा संवत्, महीना, तिथि, नक्षत्रको साथै वारको पनि उल्लेख छ । यस कारण अंशुवर्माले व्यवहार गरेको संवत्को विषयमा यस अभिलेखबाट प्रकाश पर्ने हुनाले यस अभिलेखको तिथिमितिको गणनाविषयमा यस निबन्धमा केही लेखिन्छ ।

चाँगुनारायणको सो अभिलेख यस प्रकारको छ—

ॐ

एकत्रिंशत्तमे वर्षे वर्तमाने स्वसंस्थया
 माघशुक्लत्रयोदश्यास्पुष्येण सवितुर्दिने १
 कालेन शीर्णमवलोक्य समस्तमाद्यं
 हैमं हरेर्भगवतः कवचं सतार्क्ष्यम्
 तस्मान्निर्दर्शनमवाप्य जगद्धितार्थं
 सञ्चस्कृवान्नरपतिः पुनरंशुवर्मा २

(चाँगुनारायणको मुनको कवचको मनि रहेको सुवर्णपत्रको अभिलेख । यो अभिलेख सर्वप्रथम वि. सं. २०३० आषाढमा त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अध्ययनसंस्थानद्वारा प्रकाशित धनवज्र वज्राचार्यको लिच्छविकालका अभिलेखका ३१७-३१९ पृष्ठमा ७६ सङ्ख्याको रूपमा अनुवाद, व्याख्यासहित

छापिएको छ । त्यसपछि वि. सं. २०३० कार्तिकमा काठमाडौँका दिलीपमान राजवंशीद्वारा प्रकाशित शङ्करमान राजवंशीको लिच्छविसंवत्को निष्कर्षको ६ पृष्ठमा प्रतिलिपि, अनुवाद तथा व्याख्यासहित छापिएको छ । त्यसपछि वि. सं. २०३० चैत्रमा नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित हरिराम जोशीको नेपालको प्राचीन अभिलेखका २८९-२९२ पृष्ठमा ७८ सङ्ख्याको रूपमा प्रतिलिपि, व्याख्यासहित छापिएको छ ।)

[भगवान् नारायणको पहिलेको सुनको कवच र गरुड कालक्रमले जीर्ण भएको देखेर राजा अंशुवमाले संवत् ३१ माघशुक्ल त्रयोदशी आदित्यवार पुष्यनक्षत्रको दिन संसारको हित होस् भनी पुरानै नमूनाबमोजिम सम्पूर्ण जीर्णोद्धार गर्नुभयो ।]

(यो अनुवाद लिच्छविकालका अभिलेखको ३१७ पृष्ठबाट सारिएको हो ।)

••• यस्त्वेतामाज्ञां विलङ्घ्यान्यथा प्रवर्तिष्यते ... मर्यादाज्ञाव्यतिक्रमकारिणो
 ••• रपि भूपतिभिर्धर्मगुरुतया गुरुकृतप्रसादानु(व)र्त्तिभिरेव भवितव्यमिति
 स्वयमाज्ञा दूतकोत्र राजपुत्रस्थितिवर्मा
 संवत् ३१ द्वितीयपौषशुक्लाष्टम्याम्

[भक्तपुर इनाचो माहेश्वरीपीठनगीचं हनुमन्ते खोलाको तीरमा उत्तरपट्टि घरको पर्खालमा दक्षिणाभिमुख भई रहेको शिलालेख । यो शिलालेख सर्वप्रथम वि. सं. २०३० वैशाख १ गते काठमाडौँबाट प्रकाशित समीक्षा साप्ताहिकमा मोहनप्रसाद खनालद्वारा छापिएको छ । त्यसपछि लिच्छविकालका अभिलेखका ३१५-३१६ पृष्ठमा ७५ सङ्ख्याको रूपमा बढी पाठ, अनुवाद तथा व्याख्यासहित छापिएको छ । त्यसपछि वि. सं. २०३० आषाढमा डुमाखाल काठमाडौँका मोहनप्रसाद खनालद्वारा प्रकाशित उनैको मध्यकालीन अभिलेखको ७७ पृष्ठमा छापिएको छ । त्यसपछि वि. सं. २०३० मा काठमाडौँको रत्नपुस्तक भण्डारद्वारा प्रकाशित कैलाश १ वर्ष २ अङ्कमा छापिएको गौतमवज्र वज्राचार्यको रिसेन्ट्लि डिस्कोभर्इ इन्स्क्रिप्शनज् अफ लिच्छवि नेपाल (लिच्छविकालको नेपालका भरखरं पाइएका अभिलेखहरू) भन्ने निबन्धमा (सो अङ्कको १२५ पृष्ठमा) अनुवाद तथा प्रतिलिपिसहित छापिएको छ ।]

[जसले यो आज्ञा नाघेर अन्यथा गर्ला । मर्यादा र आज्ञा नाघ्ने (त्यसलाई सहनेछैनौं ।)

पछि हुने राजाहरूले पनि नियम कानूनलाई ठूलो सम्झी मान्य जनले गरेको निगाहको ख्याल राख्नुपर्छ ।

यो मेरो आफ्नै आज्ञा हो । यस बातका दूतक (सार्फत) राजपुत्र स्थितिवर्मा छन् ।

संवत् ३१ द्वितीय पौषशुक्ल अष्टमी ।]

(यो अनुवाद लिच्छविकालका अभिलेखको ३१५ पृष्ठबाट सारिएको हो) ।

यस अभिलेखबाट संवत् ३१ मा पौषमा अधिमास परेको थियो भन्ने बुझिन्छ ।

चाँगुको अंशुवर्माको अभिलेखमा संवत् ३१ माघशुक्ल त्रयोदशी आदित्यवार पुष्यनक्षत्र लेखिएको र भक्तपुर इनाचोको अभिलेखबाट संवत् ३१ मा पौषमा अधिमास परेको थियो भन्ने थाहा पाइएकोले माघशुक्ल

त्रयोदशीको गणना गर्दा पौषको अधिमासको विचार पनि राख्नुपर्ने देखियो ।

चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ, श्रावण, भाद्र, आश्विन, कार्तिक, मार्ग, प्रथम पौष, द्वितीय पौष यी ११ महीनाका ३३० तिथि र माघशुक्ल प्रतिपद्देखि त्रयोदशीसम्म १३ तिथिसमेत जम्मा ३४३ तिथि लिनुपर्ने यताबाट देखियो । सोहीअनुसार तिथि लिई यस अभिलेखको संवत्लाई वि. सं. ६३३ देखि उठेको मानदेवसंवत् मानी गणना गर्दा आएको नतीजा यस प्रकारको छ-

संवत् ३१ (वि. सं. ६६४) माघशुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी	पला	नक्षत्र	घडी	पला
फाल्गुन १७	आदित्य	त्रयोदशी	४०।	५४	पुष्य	११।	१२।

यताबाट चाँगुको अंशुवर्माको उपर्युक्त अभिलेखको गणना वि. सं. ६३३ देखि उठेको मानदेवसंवत्अनुसार मानी गर्दा तिथि, वार, नक्षत्र मिल्छन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

यस कारण

...संवत् ३१ लाई वि. सं. ६३३ बाट उठेको मानदेवसंवत् मान्दा $६३३ + ३१ = ६६४$ वि. सं. (शक ५२६) हुन्छ । यसबाट गणना गर्दा शुक्रवार आयो र मिलेन ।

(लिच्छविसंवत्को निष्कर्षको ७ पृ.)

श्रीशङ्करमान राजवंशीले लेख्नुभएको यो कुरा अशुद्ध ठहर्छ ।

यसरी लिच्छविकालमा चलेका बुद्धथरी संवत्मध्ये पछिल्लो संवत् वि. सं. ६३३ देखि चलेको मानदेवसंवत् हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

केसरपुस्तकालयको ६९९ हस्तलिखित ग्रन्थसङ्ख्यामा रहेको सौश्रुती संहिता सहोत्तरा १मा संवत् ३०१ मा राजा मानदेवको पालामा यो ग्रन्थ सारिएको हो भनी लेखिएको छ, त्यसमा तिथिका साथै वार, नक्षत्र पनि छन्^२ । त्यसलाई पनि वि. सं. ६३३ देखि उठेको मानदेवसंवत् मानी गणना गर्दा मिल्न आउँछ । यस विषयमा पछि लेखिनेछ ।

१. पूर्णिमा ३५ अङ्कमा छापिएको महेशराज पन्तको वेदाङ्गज्योतिषको कालमानको अष्टाध्यायी, सुश्रुतसंहिता र कौटलीय अर्थशास्त्रमा परेको प्रभाव भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको १५३ पृ. ।

२. लिच्छविकालका अभिलेखको ५९९ पृ. ।

श्री ३ महाराज देवशमशेरको आत्मकथा

-नयराज पन्त

भेडा बाखा प्रभृति पशु कैँ नै कमारा कमारी
बेच्छन् दिन्छन् धनिकहरुले स्वार्थ आपनो बिचारी ।
स्वेच्छाले यी घरजस गरी बस्न ता पाउँदैनन्,
छोराछोरीसँग पनि पृथक् यी बलैले गरिन्छन् ॥१॥

२०३१।१२।४।२

यो हो हाम्रो धन, जति सक्थो बेसरी जोत्नुपर्छ,
खाओस् बाँचोस् यदि मरिगयो यो भने साउँ डुब्छ ।
यस्तो सम्झी कृषकहरुले गेहमा गोरु पाल्छन्,
यस्तै सम्झी धनिकहरुले दास दासी थुपाउँछन् ॥२॥

२०३१।१२।४।३

मान्छेलाई पशुसरि गरी राख्नु राम्रो हुँदैन,
यो हो ज्यादै कुचरित तथा न्याय यस्तो हुँदैन ।
ठूला नामी मुलुकहरुमा दासता छैन आज,
यल्ले गर्दा कलुषित निकै हुन्छ हाम्रो समाज ॥३॥

हाम्रो राम्रो यस मुलुकमा दासताको नराम्रो
कालो लाग्यो, भरसक छिटै मेट्नु नै यो छ राम्रो ।
भन्ने सम्झी मुलुकभरका दास दासी स्वतन्त्र
पारूँ भन्दै सब तरहले गर्न लागेँ प्रबन्ध ॥४॥

२०३१।१२।४।४

राम्रा राम्रा हितकर कथा भन्न सक्ने सुधी छन्,
पात्रो हेर्ने गणकहरु छन्, कर्मकाण्डीहरु छन् ।
फार्ने फुक्ने मनुजहरु छन्, वैद्य नाऊहरु छन्,
कारिन्दा छन्, सरस कवि छन् जो नयाँ काव्य रच्छन् ॥५॥

२०३१।१२।४।५

यस्तै मान्छेहरुकन यहाँ भन्दछन् हुन् पढैया,
खोजी पस्ता पनि त यिनको हुन्न धेरै त सङ्ख्या ।
हाम्रो आफ्नो प्रतन विधिको जो छ शिक्षाप्रणाली,
त्यल्ले यस्तै मनुजहरुको गर्छ उत्पत्ति खालि ॥६॥

२०३११२११०११

नामी सम्राट् मुगलहरुको राज्यमा फारसीमा
हुन्थ्यो सारा व्यवहृति, थियो मान त्यै भारतीमा ।
बढ्दै जाँदा सितवदनको देहलीमा प्रभुत्व
अङ्ग्रेजीले क्रमसँग ह-यो फारसीको महत्त्व ॥७॥

पैले पढ्थे यस मुलुकमा फारसी कयै मनुष्य,
अङ्ग्रेजीमा अब रुचि यहाँ बढ्न लागीरहेछ ।
हाम्रो लेखा अधिक महँगो आङ्ग्लशिक्षा हुनाले
ज्यादै थोरै मनुजहरुको पाँचमा यो छ ऐले ॥८॥

२०३११२११२१३

ज्यादै थोरै जनहरु यहाँ सक्तछन् लेखन पढ्न,
ज्यादै धेरै मनुजहरु छन् चेतनाले विहीन ।
ज्यादै धेरै अपढ जनता भैदिँदा देश आज
ज्यादै दुःखी मनुजहरुको वासभू भैरहेछ ॥९॥

२०३११२११३१४

यस्तो देखेँ, मन विकल भो, देश हाम्रो बनोस् यो,
पाऊन् शिक्षा सब जन भनी भाव मेरो उदायो ।
तत्कालैमा शहरहरुमा पाठशाला खुलाएँ,
शिक्षा होओस् विकसित भनी योजना गर्न लागेँ ॥१०॥

हाम्रो कस्तो मुलुक छ, अरू देशको के छ हाल,
कस्तो गर्दा निज मुलुकमा हुन्छ हाम्रो सुधार ।
यस्तो बुझनेतिर मन ठुकोस् बुद्धिजीवीहरुको
भन्ने मेरो मन हुन गयो, गोरखापत्र जन्म्यो ॥११॥

२०३११२११४१५

के भन्छन् दुनियाँहरू, छ तिनको कस्तो कुरामा रस,
के मर्का छ तिनीहरूकन तथा के के कहाँ गर्नु छ ।
जानू वास्तव लोकसंमति भनी मेरो भयो चिन्तन,
धेरै नै मतपेटिका पनि रहे ती बात बुझनाकन ॥१२॥

२०३४१११४१३

आफना भाईहरू सब बनून् योग्य औ कर्मशूर
भन्ने सम्झी तिनकन दिएँ धेरै पूर्णाधिकार ।
ठूला ठूला अधिकृति दिएँ राज्यमा चन्द्रलाई,
ठूला ठूला अधिकृति दिएँ सैन्यमा भीमलाई ॥१३॥

शङ्का छोडी निज हजुरिया फत्यलाई बनाएँ,
भाई सम्झी स्वतनुतकको त्राणको भार सुम्पेँ ।
सप्रोस् आफनो मुलुक, दुनियाँ हून् सुखी, बन्धुवर्ग
होओस् राम्रो प्रमुदित भनी गर्न लागेँ विचार ॥१४॥

२०३१११२११५६

नेपालीहरू भोटमा करबिना व्यापार आफनो गरून्,
नेपालाधिपलाई भोटपतिले बसेनि सित्तो तिरून् ।
आएमा यदि भोटभित्र बलियो सेना कुनै शत्रुको
नेपालाधिपले स्वसैन्यबलले रक्षा गरून् भोटको ॥१५॥

हाम्रो भोटधराधिपालसँगमा यो भावको सन्धि छ,
हाम्रा भूपतिको प्रतापमहिमा यो सन्धि फैलाउँछ ।
हाम्रा देशज सार्थवाहहरूको वाणिज्यको उन्नति
यो गर्दिन्छ, तसर्थ यो छ बढिया नेपाललाई अति ॥१६॥

२०३१११२११८२

भोटाधीश्वरसाथ रूसपतिको सम्बन्ध कयै देखियो,
त्यल्ले भारतनाथ आङ्गलनृपको मस्तिष्क तातो भयो ।
जोड्ने भारत भोटलाई बढिया बाटो बनाऊँ नव,
पारूँ भोटनृपाललाई वशमा अङ्ग्रेज भन्छन् अब ॥१७॥

२०३१११२११९३

हाम्रो साम्राज्यलाई अहितकर कुरो भोटमा भैरहेछ,
हामीले आत्मरक्षातिर पनि अब ता क्यै नक्यै गर्नुपर्छ ।
हिन्दुस्तानी चमूको लघुतर दल क्यै कालमा जान्छ भोट,
सक्तो साहाय्य आओस् यस विषयविषे मित्र नेपालबाट ॥१८॥

२०३११२१२०१४

आयो भारतनाथ गौरमुखको सन्देश यो भावको,
हाम्रो सामु खडा भयो अति कडा दोधार कर्तव्यको ।
हाम्रो सन्धि छ भोटसाथ, त्यसले सन्देश सुन्नाकन
सक्तैनौं, तर यो नमुन्नु कसरी भन्ने बढ्यो चिन्तन ॥१९॥

२०३११२१२२१६

जोड्ने भारत भोटलाई अहिले नेपालको मार्ग छ,
हाम्रा देशज सार्थवाहहरूको त्यो आयको स्रोत छ ।
हाम्रो राष्ट्रिय आयमा अलिकता त्यो मार्गले थप्छ,
सोझै भारत भोट जोडिन गए हाम्रो निकै हानि छ ॥२०॥

२०३११२१२३१७

वैरीको बलले बलैसँग मिच्यो सीमा भने भोटको
हामीले अघि सर्नुपर्छ रणमा रक्षार्थ सो देशको ।
हाम्रो सन्धि छ भोटसाथ, त्यसले यो भाव दर्शाउँछ,
गोरालाई कृतार्थ फार्न अहिले यै सन्धिले रोकतछ ॥२१॥

२०३११२१२४१९

हाम्रोभन्दा अतिशय बडो राज्य अङ्ग्रेजको छ,
हाम्रोभन्दा अतिशय बडो सैन्य अङ्ग्रेजको छ ।
छैनन् कोही नरपतिहरू भारतीय स्वतन्त्र,
हाम्रो गोरसँग कल परे साथ कल्ले दिनेछ ॥२२॥

२०३११२१२५१२

मान्दा अङ्ग्रेजलाई यस विषयविषे हानि नै हात लाग्छ,
तोड्दा अङ्ग्रेजलाई पनि अशुभ कुरो सामुमै आइपर्छ ।
के गर्ने के नगर्ने यस समय भनी चित्त दोधारमा भो,
दाज्यैज्यू, वीरलाई हृदयगत कडा रोग जस्तै भयो यो ॥२३॥

२०३११२१२६१३

बितौ काल गईरहेछ, यसले बढ्दैछ हाम्रो खति,
देऊ ऋद्रु निधो, ढिलो अऊ गरे होला नराम्रो अति ।
यो सन्देश दिए सितास्यपतिले, हाम्रो हरे इज्जत,
दाज्यू वीर भए अधीर, उनको गो रोगले जीवित ॥२४॥

२०३११२१२७४

मेरो आफ्नै शिरबिच प-यो राज्यको कार्यभार,
मैले सोऊँ अब लिनुप-यो दूरसम्मन् विचार ।
गोरालाई कुन तवरको पत्र लेख्ने भनेर
लागे मेरो हृदयतहमा उठ्न नाना विचार ॥२५॥

२०३११२१२८५

हामीलाई सितवदनले हेप्न लागीरहेछ,
निर्धो सम्झीकन मनपरी गर्न लागीरहेछ ।
हाम्रो आफ्नो पनि बल भए हेप्न सक्तैनथ्यो त्यो,
मेरो भित्री हृदयतहमा यो कुरो खेल्न लाग्यो ॥२६॥

२०३११२१२९६

हाम्रा रैतीहरू अधिक छन् चेतनाले विहीन,
आफ्नो राम्रो हित पनि यिनी बुझ्न छन् शक्तिशून्य ।
हामीलाई परजनहरू उचाचन खोज्छन् त्यसैले,
जान्ने हाम्रा जन हुन गए दोष यो हृद्छ ऐले ॥२७॥

२०३११२१३०७

आफ्नो साम्राज्यलाई अतिशय बलियो पार्न अङ्ग्रेज खोज्छन्,
हामीलाई बलैले सितवदन त्यही काममा जोत्न खोज्छन् ।
भन्ने चिन्ता उदाओस् जनहृदयमहाँ यो भयो भाव मेरो,
यल्ले भो काम मेरो सितमुखपतिको नेत्रको खास काँढो ॥२८॥

२०३११२१३११

हाम्रो भाइ रहेछ चन्द्र मनमा कालो भएको अति,
गोराको सँगमा गरेछ त्यसले के के कुरा साउती ।
हाम्रो बान्धववर्गका श्रवणमा के के सुनाईकन
मेरो घोर विरोध गर्न त्यसले पारेछ संघट्टन ॥२९॥

२०३२११११२

हुन् भाई भतिजाहरू स्वजन यो भन्ने गुनी चित्तमा
 शङ्काशून्य भई थिएँ म तिनको अत्यन्त विश्वासमा ।
 भेट्टाईकन छिद्र यो निहूँ गरी श्रीवीरको गेहमा
 बोलाएर मलाई चन्द्रहरूले पारे त्यसै कैदमा ॥३०॥

धेरै धेरै कुचरित भए, भाँडियो राजकाज,
 यस्तै नै हो अब पनि भने डुब्छ हाम्रो समाज ।
 यस्तो बोल्दै यमसदृश भै शस्त्र ली चन्द्र आयो,
 बोल्ने केही समय नदिई कैदमा जाकिहाल्यो ॥३१॥

२०३२।१।२।३

राजीनामा गर अब तिमी, राज्य यो छोडिहाल,
 छोड्दैनौ ता यमनगरमा छट्ट नै जाइहाल ।
 यस्तो बोली छिनछिनमहाँ कानमा पर्न लाग्यो,
 मेरो आँखा तिरमिर भयो, टाउको रन्थनायो ॥३२॥

२०३२।१।५।६

मेरो रक्षा सुनियत भई शस्त्र ली सैन्य गथर्यो,
 त्यो सेनाको अधिकृत भई फत्त्यले काम गथर्यो ।
 सोफो भाई अनि अनुभवी यो छ भन्ने गुनेर
 त्यल्लाई त्यो अधिकृति दिएँ, किन्तु खाएँ नि मार ॥३३॥

२०३२।१।७।९

आधा घण्टाअघितक थियो काम मेरो प्रशंस्य,
 आधा घण्टापछि हुन गयो काम त्यै घोर निन्द्य ।
 पैलेकै छन् सब जन यहाँ, छन् उनै भारदार,
 जान्ने सुन्ने जनहरू उनै, छन् उनै शास्त्रकार ॥३४॥

२०३२।१।४।५

यस्तै यस्ता हृदयतहमा उठ्न लागे विचार,
 पोको कैँ भै कृतिरहित भो वेदनाले शरीर ।
 राती आयो, प्रबल पहरा साथ लाई लघारे,
 ज्यादै टाढा अलिक खुकुलो कैदमा त्याइराखे ॥३५॥

२०३२।१।८।२

पाइएसम्मका ऐतिहासिक सामग्रीको धेरै कालसम्म मनन मरी यी पद्य तयार गरिएका छन् । पूर्णिमा २५ भङ्कमा श्री ३ महाराज रणोद्दीर्षसिंह भन्ने मेरा पद्य छापिएका छन् । त्यहाँ प्रमाणवाक्य पनि दिइएका छन् (सो अङ्कका ३९-६० पृष्ठ) । यहाँ पनि त्यसै गर्ने विचार थियो । तर त्यसो गर्दा पूर्णिमाको आकार ज्यादै बढ्ने हुँदा अहिले त्यसो गर्न सकिएन । पछि ती प्रमाणलाई प्रकाश गर्ने विचार छ ।

कसैलाई उचाल्ने वा पछार्ने नियतले लेख लेखेर इतिहास बनाउन सकिँदैन । यस कारण यहाँ केही अनुचित कुरा परेका भए सो थाहा पाउने सज्जनले सप्रमाण त्यसलाई प्रकाश गरी संशोधन-मण्डलमा सूचना पठाइदिनुभएमा वा ती प्रमाणलाई संशोधन-मण्डलमा पठाइदिनुभएमा उहाँलाई धन्यवाद दिई म आफ्नो भूल स्वीकार गरी सच्याई प्रकाश गर्नेछु ।

०—०

रत्न मल्लको पालामा लेखिएको रामायणनाटकको ऐतिहासिक सार

— महेशराज पन्त

चाडबाड जात्रामात्रामा नाटक खेलाउने चलन उहिले थियो भन्ने कुरा संस्कृतका पुराना नाटकहरूबाट बुकिन्छ । काबिदासको मालविकाग्निमित्र, हर्षवर्धनका प्रियदर्शिका र रत्नावली वसन्तोत्सव (फागु) मा, हर्षवर्धनको नागानन्द इन्द्रोत्सव (इन्द्रजात्रा) मा, भवभूतिका मालतीमाधव, महावीरचरित, उत्तररामचरित कालप्रियनाथको जात्रामा, मुरारिको अनर्घराघव पुरुषोत्तम (पुरीका जगन्नाथ) को जात्रामा खेलाइएको कुरालाई यसको उदाहरणको रूपमा औल्याउन सकिन्छ ।

नेपालमा चाडबाड जात्रामात्रामा नयाँ नयाँ बनाइएका नाटक खेलाइन्थे भन्ने कुरा नेपाल-राष्ट्रिय-अभिलेखालय, केसरपुस्तकालय तथा घरघरमा रहेका नाटकहरूबाट बुकिन्छ । जयारि मल्लको पालामा पाटनका एकजना महापात्र जयशीह मल्लको आज्ञाले जयतले वि. सं. १३९४ तिर बनाएको, राता मत्स्येन्द्रको जात्रामा खेलाइएको महीरावणवधनाटक; धर्मगुप्तले बनाएको, स्थिति मल्लको ताकाका फर्पिङका शासक यूर्थसिंहको पालामा फर्पिङका हरिशङ्करको जात्रामा खेलाइएको रामायणनाटक; मणिकले बनाएको, स्थिति मल्लका जेठा छोरा धर्म मल्लको वि. सं. १४३९ मा विवाह हुँदा खेलाइएको भैरवानन्दनाटक; गयपतिले बनाएको, यक्ष मल्लका छोरा राय मल्ल

दुई वर्ष नौ महीनाका हुँदा उनको रोगशान्तिको लागि वि. सं. १५०९ मा पशुपतिमा सुवर्णतुलादान गर्दा पाटनका महापात्र उदर्यासह मल्लहरूको आज्ञाले खेलाइएको महाभारतनाटक; शुभराजले बनाएको, यक्ष मल्लका छोरा राम मल्लकी पत्नी अतुलदेवीको सीमन्तोन्नयन (पेट बोक्दा गरिने एक संस्कार) मा खेलाइएको रूपमञ्जरीपरिणयनाटक; उनै शुभराजले बनाएको, यक्ष मल्लका छोरा बनेपाका राजा रण मल्लको पालामा माधव मल्लको विवाहमा खेलाइएको पाण्डवविजयनाटकलाई यसको उदाहरणको रूपमा भौल्याउन सकिन्छ^२ ।

वि. सं. १५३८ मा यक्ष मल्लको मृत्यु भएपछि उनका सन्तानहरूले मिलेर राज्य चलाउन लागे । तर यक्ष मल्लका एक जना छोरा रत्न मल्लले काठमाडौँका पुस्तैनी सामन्तहरूलाई वि. सं. १५४१ मा सिध्याई त्यहाँ आफ्नो र आफ्ना एक जना भाइ अरि मल्लको मात्र शासन कायम गरेका थिए र बाँकी पुस्तैनी राज्यमा पनि अरू दाजुभाइ सरह उनको राज्य चलेकै थियो^३ । रत्न मल्लले काठमाडौँ दखल गरेको तीन वर्षपछि वि. सं. १५४४ मा रत्न मल्लकी छोरी विरमादेवीको विवाहमा खेलाइएको, त्यसै ताका बनाइएको रामायण नाटक लेखिएको ठ्यासकु श्रीधर्मरत्न वज्राचार्यको सङ्ग्रहमा रहेको छ । यस नाटकबाट तात्कालिक इतिहासमा केही प्रकाश पर्ने भएकोले सो नाटकको ऐतिहासिक सार यस निबन्धमा दिइन्छ ।

१

श्रीभक्तपुरमण्डल . . .

स श्रीमान्जयरायमल्लनृप . . .

— — — — पालिता जयति यः श्रीकन्सनारायणस्तेन श्रीजयरत्नमल्लविभुना त्रैविक्रमीयं पुरी ॥

[श्रीभक्तपुरमण्डल

उहाँ राजा श्रीजयराय मल्ल

कंसको उपर कृष्णजी जस्ता जो हुनुहुन्छ, त्यस्ता श्रीजयरत्न मल्ल प्रभुले पालना गरिएको विष्णुको यो शहर छ ।]

धर्वाँसो लागी कालाम्य भएकोले माथिको अंश लेखिएको पत्रका जस्मै अक्षर पढ्न सकिँदैनन् । पढ्न सकिने जतिबाट हात्रो लागि अनभीष्ट अंश छोडी ऐतिहासिक विषय परेको अंश माथि दिइएको छ । यहाँ भक्तपुरमण्डल, राय मल्ल र रत्न मल्लको बयान परेको देखिन्छ । रत्न मल्लले पालना गरेको भनी बयान गरिएको शहर काठमाडौँ हो भन्ने कुरा प्रसङ्गबाट अनुमान गर्नुपर्ने भएको छ ।

२. २ परिशिष्ट

३. वि. सं. २०१९ मा ललितपुरको जगदम्बा — प्रकाशनद्वारा प्रकाशित धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेलको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय मूल भागका १३३-१४४ पृष्ठ ।

सांद्रानंदा, विरताभिवन्द्यमान, श्रीश्रीश्रीपशुपतिचरण, सारसकिजलक, पराग, पिञ्ज-
रित, मस्तकस्य, श्रीमानेश्वरी, वरलब्दप्रभावसंमदविराजितस्य, रघुकुलक्षीराण्णव,
संभवकुमुदबान्धवस्य, राजन्यवंशशिरोरत्नस्य, श्रीमत्कंसनारायणावतारश्रीश्रीजयरत्न-
मल्लदेवस्य, हृदयानंदकारिणी, राजान्ववाय, पयोनिधि, संजातपद्मावतारात्मजा,
श्रीश्रीविरमादेव्या, रघुवंशोक्त, करग्रहणमहोत्सवे, हर्षनिर्भरजनसमूहे, प्रत्यग्रविरचितं,
चतुरंकरामायणस्य, नवरसाभिनयसंगीतशब्दोयं प्रवर्तते ॥

[अत्यन्त आनन्द मानी लगातार ढोगिएको श्रीश्रीश्रीपशुपतिको चरणकमलको केसरको धूलोले टाउको
पहेँ लिएका, श्रीमानेश्वरीको वरद्वारा पाएको प्रभावको आनन्दले सुहाएका, रघुकुलरूपी क्षीरसमुद्रबाट
जन्मेका चन्द्रमा, क्षत्रियवंशका शिरोमणि, कंसको उपर कृष्णजीका अवतार श्रीश्रीजयरत्न मल्लदेवको
मनलाई आनन्द दिने, राजवंशरूपी समुद्रमा लक्ष्मीको अवतार लिई जन्मेकी छोरी श्रीश्रीविरमादेवीको
रघुकुलमा बताएअनुसारको विवाहको ठूलो उत्सवमा खुशीले निहाल भएका जनतामा भरखरै
बनाइएको, चार अङ्क भएको रामायणको नवै रस खेलाउन नाच गान बजानको यो आवाज शुरू हुन्छ ।]
माथिको वाक्यबाट रत्न मल्लकी छोरी विरमादेवीको विवाहमा चार अङ्कमा भरखरै लेखिएको
रामायणनाटक खेलाइएको थियो भन्ने बुझिएको छ ।

नेपालराज्ये त्रिदिवप्रकाशे, श्रीरत्नमल्लप्रभुरेष शक्रः ।

श्रीमालतीति प्रथितास्य देवी, तस्यात्मजः श्रीजयसूर्यमल्लः ॥

[स्वर्ग जस्तो चहक भएको नेपालराज्यमा यहाँ श्रीरत्न मल्ल प्रभु इन्द्र हुनुहुन्छ । उहाँकी बडामहारानी
श्रीमालती हुनुहुन्छ । उहाँका छोरा श्रीजयसूर्य मल्ल हुनुहुन्छ ।]

वंशावलीहरूमा रत्न मल्लका छोरा अमर मल्ल, अमर मल्लका छोरा सूर्य मल्ल भनी लेखिएको छ^४ ।

४. रत्न मल्ल...

हिज् सन् अमर मल्ल ...

हिज् सन् सूर्य मल्ल ...

[वि. सं. १९३३ मा क्याम्ब्रिजविश्वविद्यालयको छापाखानामा छापिएको, डानियल राइटद्वारा सम्पादित,
शिवशङ्करसिंह र गुणानन्दद्वारा नेपालीबाट अङ्ग्रेजीमा अनूदित वंशावली हिस्टरि अफ नेपाल (नेपालको इतिहास)
का २०३, २०६ पृष्ठ ।]

वंशावलीको यही बनाइको पछि लागेर सेसिल बेन्डल^५ आदि धेरैजसा ऐतिहासिकहरूले रत्न मल्लका छोरा अमर मल्ल, अमर मल्लका छोरा सूर्य मल्ल भनी लेखेर आएकोमा आजभन्दा कण्डै २५ वर्षअगाडि निस्किएको पहिलो इतिहास-संशोधनमा रत्नमल्लको आठौं पुस्ताका काठमाडौंका राजा प्रताप मल्लको एउटा अभिलेखको आधारमा "सूर्यमल्ल रत्नमल्लका नाति नभएर रत्नमल्लका छोरा हुन् 'अमरमल्ल' रत्नमल्लका छोरा न भएर नाति हुन्" भन्ने लेखी केही ऐतिहासिकहरूको लेखाइको खण्डन गरिएको थियो^६ । यसको १० वर्षभन्दा केहीपछि निस्किएको इतिहास- संशोधनको प्रमाण- प्रमेयमा प्रताप मल्लको उपर्युक्त अभिलेख र प्रताप मल्लका काकाका छोरा पाटने राजा श्रीनिवास मल्लको एउटा अभिलेखको आधार लिई सो इतिहास- संशोधनको बनाइलाई अझ पुष्ट पारिएको थियो^७ । यसको कण्डै ४ वर्षपछि निस्किएको मेडिईभल् नेपाल (नेपालको मध्यकालको इतिहास) मा सूर्य मल्लको विवाहको बेलामा टिपिएको एउटा टिपोटबाट सूर्य मल्ल रत्न मल्लका छोरा हुन् भनी लेखिएको थियो^८ । अहिले यस नाटकको प्राप्तबाट सूर्य मल्ल रत्न मल्लका छोरा हुन् भन्ने तथ्य अझ पुष्ट भएको छ ।

[रत्न मल्ल

उनका छोरा अमर मल्ल

उनका छोरा सूर्य मल्ल]

रत्नमल्लका छोरा अमरमल्ल...

अस्य पुत्र सूर्यमल्ल

(वि. सं. २०२३ मा श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालय पुरातत्त्वविभाग नेपाल-राष्ट्रिय-पुस्तकालयद्वारा प्रकाशित, देवीप्रसाद लंसालद्वारा सम्पादित भाषा वंशावली २ भागका ५५, ५६ पृष्ठबाट)

५. वि. सं. २०२१ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३ अङ्कमा छापिएको शङ्करमान राजवंशीको नरेन्द्र मल्ल र अमर मल्ल एकै व्यक्ति हुन् भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ३० पृष्ठ ।

६. केशवमणि आ. दी., महेन्द्रनाथ अधिकारी, सुरेन्द्रनाथ अधिकारीद्वारा विरचित, उनीहरूद्वारा नै वि. सं. २००९ आश्विन ५ गते प्रकाशित इतिहास- संशोधन १ सङ्ख्या ।

७. इतिहास-संशोधनको प्रमाण- प्रमेयको मूल भागको १ पृष्ठ ।

अमर मल्ल र नरेन्द्र मल्ल एकै व्यक्ति हुन् भनी निर्णय गर्ने प्रसङ्गमा शङ्करमान राजवंशीको साथ उल्लेख गरिएको निबन्धमा रत्न मल्लका वंशजहरूका अरू अरू अभिलेखको पनि आधार लिई रत्न मल्लका छोरा सूर्य मल्ल, सूर्य मल्लका छोरा अमर मल्ल वा नरेन्द्र मल्ल हुन् भनी लेखिएको छ (पूर्णिमा ३ अङ्कका ३४-३६ पृष्ठ) ।

८. वि. सं. २०२३ मा कलकत्ताको फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, दिल्लीरमण रेग्मीको मेडिईभल् नेपाल (नेपालको मध्यकालको इतिहास) को १ भागको ४७० पृष्ठ, २ भागको ३६ पृष्ठ ।

विबुधनाथ समराय शिरोमणि जयजक्षमलदेवनंदना २
 श्रीजयरत्नमल्लदेवा मालतिदेवीपति कंसनारायण दानकिरतिरविनंदना
 रघुवंशकमलदिवाकरा निखिलनृपतिसेवितवरचरणा
 प्रबलवैरिगजकेशरी चतुरदशविद्यागुणसागरा नेपालमंडलप्रतिपालिता ॥

[लडाईमा हुन्दलाई मदत गर्नेहरूमा श्रेष्ठ, जयजक्ष मल्लदेवका छोरा, मालतीदेवीका पति, कंसको उपर कृष्णजी जस्ता, दान र कीर्तिमा कर्ण, रघुवंशरूपी कमलका सूर्य, सबै राजाहरूले पाउको सेवा गरिएका, बलिया शत्रुरूपी हात्तीको उपर सिंह, चौध विद्याका गुणका समुद्र, नेपालमण्डललाई पालना गर्ने श्रीजयरत्न मल्लदेव ।]

माथि ३ सङ्ख्याको उद्धरणमा श्रीरत्नमल्लप्रभुरेष शक्रः । श्रीमालतीति प्रथितास्य देवी भनी लेखिएकोले र यहाँ श्रीजयरत्नमल्लदेवा मालतिदेवीपति भनी लेखिएकोले रत्न मल्लकी मालतीदेवीनाउँकी रानी थिइन् भन्ने थाहा हुन्छ ।

त्रिदशपुरोपम नयरीनाथा श्रीकान्तिदेवी गवरीअवतारा २
 हृदयनंदन वीरविक्रम नृपसरोजविकाशितदिवाकरा ॥
 अखिलवैरिवनसंहारदावानल श्रीरत्नमल्लदेवनरेश्वरा २
 अनुज श्रीअरिमल्लदेव सह त्रितयन रार प्रतिपालिता ॥

यस उद्धरणका जम्मै पदको सङ्गति मिलाउन नसकिएकोले यसको अर्थ गरिएन तापनि रत्न मल्ल र उनका भाइ अरि मल्लले मिलेर राज्य गरेको कुराचाहिँ यताबाट स्पष्ट बुझिन्छ । रत्न मल्ल र अरि मल्लले मिलेर राज्य गरेको कुराको पुष्टि तात्कालिक अरु लेखहरूबाट पनि हुन्छ ।

१. . . श्रीश्रीजयरत्नमल्लदेवस्य श्रीश्रीजयअरिमल्लदेवस्य विजयराज्ये ॥ . . . श्रीकाष्ठमण्डप-
 नगरे श्रीश्रेयोऽस्तु संवत् ६०५ आश्विनशुक्ले चतुर्थ्यां तिथौ अङ्गारवासरे ...

(महसत्तलको ताम्रपत्रबाट)

[श्रीश्रीजयरत्न मल्लदेव र श्रीश्रीजयअरि मल्लदेवको विजयराज्यमा । श्रीकाष्ठमण्डप शहरमा श्रीने. सं. ६०५ (वि. सं. १५४२) आश्विनशुक्ल चतुर्थी मङ्गलवारमा ।]

(इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय मूल भागका १३६-१३७ पृष्ठबाट)

राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्रीश्रीजयरत्नमल्लदेव श्रीश्रीजयअरिमल्लदेव उभय-
 ठाकुरेण विजयराज्ये लिखितेयम् भौनिसङ्घविहारवासितवज्राचार्यश्रीरुपराजेन । श्रेयोस्तु सम्वत् ६०६

कमलबंधुकुल, जलनिधिसंभव, श्रीविरमादेवी, वरकमला २
श्रीअजयमलदेवकुमारा, पाणिग्रहणमहोच्छवकारिता
अतुलनारायण, सयल आनंदा, भवतु विजय शुभमंगला ॥ ० ॥

यस उद्धरणका जम्मै पदको सङ्गति मिलाउन नसकिएकोले यसको अर्थ गर्ने सम्भव गरिएको छैन । यताबाट रत्न मल्लकी छोरी विरमादेवीका दुलहाको नाउँ अजय मल्ल हो कि भन्ने अनुमान हुन्छ, निश्चय भने गर्न सकिएको छैन ।

७

दिनमनिवंशकमलदिवाकरा, कंसनारायणवीरविक्रमा २
श्रीरत्नमल्लदेव, मालतिदेवीपति, तनय कुमार श्रीसूर्यमल्लदेवा, शक्रनंदनसमचारुवदना ॥ ० ॥

[सूर्यवंशरूपी कमलका सूर्य, कंसको उपर कृष्णजीको जस्तो पराक्रम भएका, मालतीदेवीका पति श्रीरत्न मल्लदेव । उहाँका छोरा जयन्तको जस्तो राम्रो मुहार भएका कुमार श्रीसूर्य मल्लदेव ।]

वि. सं. १५७७ मा रत्न मल्लको मृत्यु हुँदा १० जना सती गए भन्ने कुरा त्यसैताका लेखिएको

भाद्रपदमासे शुक्लपञ्चम्याम् स्वातिनक्षत्रे सौभाग्ययोगे आदित्यवासरे ।

(नेपाल-राष्ट्रिय-सङ्ग्रहालयको १६/११५ सङ्ख्याको पञ्चरक्षाबाट । मेडिईभल् नेपाल १ भागको ४५५ पृष्ठबाट)

[राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्रीश्रीजयरत्न मल्लदेव र श्रीश्रीजयभरि मल्लदेव दुइ जना ठाकुरको विजयराज्यमा भौनिसङ्घविहारमा बस्ने वज्राचार्य श्रीरूपराजले ने. सं. ६०९ (वि. सं. १५४६) भाद्रशुक्ल पञ्चमी स्वातिनक्षत्र सौभाग्ययोग आदित्यवारको दिन यो पुस्तक सारिसिद्ध्याए ।]

...सम्बत् ६१६ ज्येष्ठशुक्ल ... पूर्णमाशी जेठनक्षत्रे साध्ययोगे बृहस्पतिवासरे थव कुन्हु यज्ञ सम्पूर्ण ॥ राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्रीश्रीजयरत्नमल्लदेवस्य विजयराज्ये श्रीश्रीअरिमल्लदेवस्य विजयराज्ये ॥

[काठमाडौं मिम्नामिबहालको ताम्पत्रबाट । यो ताम्पत्र वि. सं. २०२३ मा कलकत्ताको फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित डिल्लीरमण रेग्मीको मेडिईभल् नेपाल (नेपालको मध्यकालको इतिहास) को ३ भागको १ खण्डको ९२ पृष्ठमा छापिएको छ ।]

[ने. सं. ६१६ (वि. सं. १५५३) ज्येष्ठशुक्ल पूर्णिमा ज्येष्ठानक्षत्र साध्ययोग बृहस्पतिवार यो दिन यज्ञ समाप्त भयो । राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्रीश्रीजयरत्न मल्लदेवको विजयराज्यमा । श्रीश्रीअरि मल्लदेवको विजयराज्यमा ।]

पञ्चबाट थाहा हुन्छ १० । तर उनका रानीहरूका नाउँको विषयमा आजसम्म कहीं लेखिएको देखिएको थिएन । प्रस्तुत रामायणनाटकका ३, ४, ७, सङ्ख्याका उद्धरणबाट उनकी एक रानीको नाउँ मालतीदेवी थियो भन्ने बुझिएको छ ।

यसै गरी ३ र ७ सङ्ख्याका उद्धरणबाट पनि रत्न मल्लका छोरा सूर्य मल्ल हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ ।

८

मदनकलेवरभञ्जनचरणा वंदितमौलिविराजिता २ श्रीअरिमलदेव मयनादेवीनाथा
हृदयनंदिनी श्रीमनोहरादेवी शगतिदेवी बालभारतीसदृशा ॥ ० ॥

[पशुपतिको पाठमा नुहाइएको श्रीपेजले सुहाएका, मैनादेवीका पति श्रीअरि मल्लदेव । बालसरस्वती जस्ता छोरी श्रीमनोहरादेवी र शक्तिदेवी ।]

यताबाट अरि मल्लका मैनादेवी भन्ने रानी तथा मनोहरादेवी र शक्तिदेवी भन्ने छोरी थिए भन्ने थाहा भएको छ । अरि मल्लको जहानबच्चाको विषयमा यस अघि केही थाहा थिएन ।

९

समरसुंदर नृप नयगुणसागरा दानकिरती हरिचंद्रसदृशा २
रूपनारायण श्रीहरषमलदेव रतनादेवीमुखचंद्रचकोरा ॥ ० ॥

[लडाइँमा फुटिला, राजा, नीति र गुणका समुद्र, दान र कीर्तिमा हरिश्चन्द्र जस्ता, रूपमा नारायण जस्ता रतनादेवीका पति श्रीहर्ष मल्लदेव ।]

यो हर्ष मल्ल को हुन्, यस विषयमा केही थाहा हुन सकेको छैन ।

१०

अचलगगनरसहायना २ ज्येष्ठशुकल तिथिअंतका
मयूरासनतारावरसंजुत परिघजोग सुरगुरुदिवसोतम गरकरण शुभमंगलकारा
चतुरअंकरामायणा मोहनीसाधनजग्यविधाना विवाहमहोच्छव सयल आनंदा ॥ ॥
रिपुगजकुंभनिहतहरी २ प्रचंडप्रतापनरेश्वरा वीर कंसनारायण श्रीरत्नमलदेव
अनुज श्रीअरि मलदेव गुणाकर् चतुदिगमहिमंडलव्यापितविमलकिरतिविराजिता ॥२३॥

[ने. सं. ६०७ (वि. सं. १५४४) ज्येष्ठशुकल वशमी, असल चित्रा नक्षत्रले युक्त भएको परिघयोग, असल वृहस्पतिवार, शुभ र मङ्गल गर्ने गरकरणमा मोहनीसाधनयज्ञविधान (कालो टीका बनाई त्यस टीकामा हेरी शुभाशुभलक्षण निकाल्ने विधिविशेष) सम्पन्न हुँदा विवाहको ठूलो उत्सवमा आनन्द गर्न चार अङ्क भएको रामायण खेलाइयो ।

शत्रुरूपी हात्तीको गण्डस्थल फोड्ने सिंह, प्रचण्ड प्रतापी राजा, वीर, कंसका उपर कृष्णजी जस्ता, श्रीरत्न मल्लदेव । उहाँका भाइ, गुणका खानि, चारैतिरको पृथ्वीमण्डल ढाकेको सफा कीर्तिले सुहाएका श्रीअरिमल्लदेव ।]

१०. इतिहास- संशोधनको प्रमाण- प्रमेय मूल भागको १४० पृष्ठ ।

यताबाट रत्न मल्लकी छोरी विरमादेवीको विवाह वि. सं. १५४४ आषाढ ३ गते बृहस्पतिवार भएको थियो, ११ त्यस बेला ४ अङ्क भएको रामायणनाटक खेलाइएको थियो भन्ने बुकिन्छ ।

११

दानेनादित्यसूनुं त्रिदशपतिगुरुं प्रज्ञया यो विजित्य
सौन्दर्येणाप्यनंगं रजनिकरमपि ह्येषयन्नात्मदीप्त्या ।
दोर्दुर्षेणापि भीमं दिवसकरमपि स्पृह्यमानः प्रतापैः
स श्रीमान्भूमहेन्द्रो जयति नृपवरः श्रीअरीमल्लदेवः ॥
तस्याज्ञां शिरसा धृत्वा शशिराजेन लिख्यते ।
वर्षेन्द्रिये विधौ तर्कौ मधौ राकातिथौ शुभे ॥

[दानद्वारा कर्णलाई र बुद्धिद्वारा बृहस्पतिलाई माथ गरेर, रूपद्वारा कामदेवलाई र आपनो चहकद्वारा चन्द्रमालाई लजाउँदै बाहुबलद्वारा भीमसेनसँग र तेजद्वारा सूर्यसँग जोडकातोड गर्ने जो हुनुहुन्छ, त्यस्ता पृथ्वीका इन्द्र, राजाहरूमा श्रेष्ठ श्रीअरि मल्लदेव हुनुहुन्छ ।
उहाँको आज्ञा शिरोपर गरेर शशिराजले ने. सं. ६१५ (वि. सं. १५५२) चैत्रशुक्ल पूर्णिमाको दिन लेखिसिद्धचाए ।]

रत्न मल्लकी छोरी विरमादेवीको वि. सं. १५४४ मा विवाह हुँदा भरखरै बनाइएको रामायणनाटक खेलाइएको थियो भन्ने कुरा २ र १० सङ्ख्याका उद्धरणबाट बुझिएको कुरा माथि लेखिसकिएको छ । वि. सं. १५५२ मा अरि मल्लको आज्ञाले शशिराजले लेखे भनी यहाँ लेखिएकोले रामायणनाटक यस बेला फेरि सारिएको हो कि भन्ने देखिन्छ ।

~~~~~

११. यस दिनको गणना ३ परिशिष्टमा हेर्नु ।

चाडबाड जात्रामात्रामा खेलाइएका संस्कृतका केही प्रसिद्ध नाटक

—महेशराज पन्त

१

सूत्रधारः— अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा कालिदासग्रथितवस्तु मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकमस्मिन् वसन्तोत्सवे प्रयोक्तव्यमिति । तदारभ्यतां सङ्गीतकम् ।

(मालविकाग्निमित्र प्रस्तावना)

[सूत्रधार— कालिदासले बनाएको मालविकाग्निमित्र भन्ने नाटक यो वसन्तोत्सव (फागु) मा खेलाउनु भनी विद्वत्सभाले मलाई भनेको छ । त्यस कारण नाच गान बजान शुरू गर ।]

[वि. सं. २०२४ मा प्रकाशित पूर्णिमा १६ अङ्कको हाफो वक्तव्य (४४९ पृष्ठ) मा छापिएको अनुवादमा केही हेरफेर गरी यो अनुवाद तयार गरिएको छ ।]

२

सूत्रधारः— अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पाद-पद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तो यथास्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालङ्कृता प्रियदर्शिका नाम नाटिका कृतेत्यस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता, न तु प्रयोगतो दृष्टा, तत् तस्यैव राज्ञः सर्वजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्येति । तद् यावन्नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं सम्पादयामि ।

(प्रियदर्शिका प्रस्तावना)

[सूत्रधार— हाम्रा खवामित श्रीहर्षदेवले पहिले कसैले नलेखेको वस्तु (कथा) को रचनाले सिँगारिएको प्रियदर्शिका भन्ने नाटिका बनाउनुभएको छ भन्ने कुरा हामीले सुनेको त हो, खेल हेर्न भने पाएको छैन, त्यस कारण सबै मानिसको मनलाई आनन्द दिने उहाँ महाराजको भक्ति गरेर र हामीहरूलाई माया गरेर यहाँले सो नाटिका जस्ताकोतस्तो उतारेर खेलाउनुपन्थो भनी महाराज श्रीहर्षदेवको पाउको आश्रयमा रहनुभएका, ठाउँठाउँबाट पाल्नुभएका राजारजौटाहरूले मलाई आज वसन्तोत्सव (फागु) मा मान गरीकन बोलाई भन्नुभयो । त्यस कारण अब वेषभूषामिलाई उहाँहरूको इच्छाबमोजिम गर्छु ।]

(यस अनुवादका र रत्नावली र नागानन्दका तल दिइएका अनुवादका केही पद वि. सं. २०१९ मा ललितपुरको जगदम्बा—प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेलको इतिहास—संशोधनको प्रमाण—प्रमेय मूल भागका ५३, ५४ पृष्ठबाट लिइएका छन् ।)

३

सूत्रधारः— ... अद्याहं वसन्तोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पाद-पद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तो यथास्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालङ्कृता रत्नावली नाम नाटिका कृत्यस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुता, न तु प्रयोगतो दृष्टा, तत् तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेण त्वया नाटयितव्येति । ... तद् यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं सम्पादयामि ।

(रत्नावली प्रस्तावना)

[सूत्रधार— हाम्रा ख्वामित श्रीहर्षदेवले पहिले कसैले नलेखेको वस्तु (कथा) को रचनाले सिंगारिएको रत्नावली भन्ने नाटिका बनाउनुभएको छ भन्ने कुरा हामीले सुनेको त हो, खेल हेर्न भने पाएको छैन, त्यस कारण सबै मानिसको मनलाई आनन्द दिने उहाँ महाराजको भक्ति गरेर र हामीहरूलाई माया गरेर यहाँले सो नाटिका जस्ताकोतस्तो उतारेर खेलाउनुपथ्यो भनी महाराज श्रीहर्षदेवको पाउको आश्रयमा रहनुभएका, ठाउँठाउँबाट पाल्नुभएका राजारजौटाहरूले मलाई आज वसन्तोत्सव (फागु)मा मान गरीकन बोलाई भन्नुभयो । त्यस कारण अब वेषभूषा मिलाई उहाँहरूको इच्छाबमोजिम गर्छु ।]

४

सूत्रधारः— ... अद्याहमिन्द्रोत्सवे सबहुमानमाहूय नानादिग्देशागतेन राज्ञः श्रीहर्षदेवस्य पादपद्मो-पजीविना राजसमूहेनोक्तो यत् तदस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालङ्कृतं विद्याधरजातकप्रतिवद्धं नागानन्दं नाम नाटकं कृतमित्यस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुतं, न च प्रयोगतो दृष्टं, तत् तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाह्लादिनो बहुमानादस्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेणाद्य त्वया नाटयितव्यमिति । तद् यावदिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं सम्पादयामि ।

(नागानन्द आ मुख)

[सूत्रधार— हाम्रा ख्वामित श्रीहर्षदेवले पहिले कसैले नलेखेको वस्तु (कथा) को रचनाले सिंगारिएको, विद्याधर जातकसँग सम्बन्ध राख्ने नागानन्द भन्ने नाटक बनाउनुभएको छ भन्ने कुरा हामीले सुनेको त हो, खेल हेर्न भने पाएको छैन, त्यस कारण सबै मानिसको मनलाई आनन्द दिने उहाँ

महाराजको भक्ति गरेर र हामीहरूलाई माया गरेर यहाँले सो नाटक जस्ताकोतस्तो उतारेर आज खेलाउनुपथ्यो भनी महाराज श्रीहर्षदेवको पाउको आश्रयमा रहनुभएका, ठाउँठाउँबाट पाल्नुभएका राजारजौटाहरूले मलाई आज इन्द्रोत्सव (इन्द्रजात्रा) मा मान गरीकन बोलाई भन्नुभयो । त्यस कारण अब वेषभूषा मिलाई उहाँहरूको इच्छाबमोजिम गर्छु ।]

५

सूत्रधारः—...मारिष सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि । संनिपतितश्च भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तवास्तव्यो जनः । तत् किमित्युदासते भरताः । आदिष्टोऽस्मि विद्वत्परिषदा यथाद्य त्वयापूर्ववस्तुप्रयोगेण वयं विनोदयितव्या इति । तत् परिषदं निर्दिष्टगुणप्रबन्धेनोपतिष्ठावः । . . .

अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र ब्राह्मणाः केचित् तैत्तिरीयाः पङ्क्ति-पावनाः काश्यपाः पञ्चाग्नयः सोमपीथिनो धृतव्रता उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति । ... तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्य पुत्रः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्यप्रमाणज्ञो भवभूतिर्नाम कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु वर्तमानः स्वकृतिमेवंगुणभूयसीमस्माकं हस्ते समर्पितवान् । ...

(मालतीमाधव प्रस्तावना)

[सूत्रधार— नट ! नाचको लागि गर्नुपर्ने सङ्गलकार्य राम्रोसँग गरिहालियो । भगवान् कालप्रियनाथको जात्राको अवसरमा ठाउँठाउँबाट मानिसहरू पनि भेला भइहालेका छन् । अब पनि नटुवाहरू किन पक्क परेर बसिरहेका ? आज तपाईंले पहिल्यै कहिल्यै नखेलेको नाच खेलाएर हाम्रो मन बहलाउनुपर्छ भनी विद्वत्सभाले मलाई आज्ञा गरेको छ । त्यस कारण सभाले बताएबमोजिमको गुण भएको नाटक खेलाएर सभाको सेवा गरौं ।

दक्षिण भारतमा पद्मपुर भन्ने शहर छ । त्यहाँ तैत्तिरीय शाखाका, आफू बसेका पङ्क्तिमा खान बस्नेहरूलाई पवित्र पारिदिने, काश्यप गोत्रका, पञ्चाग्नि बालिरहने, सोमपान गर्ने, व्रत लिने, उदुम्बर भनी कहलिएका, वेद जान्ने केही ब्राह्मणहरू बस्नुहुन्छ । त्यही कुलमा जन्मेका उहाँ भट्ट गोपालका नाति, पवित्र कीर्ति भएका नीलकण्ठका छोरा, श्रीकण्ठ भन्ने अर्को नाउँ भएका, व्याकरण सीमांसा न्याय जान्ने, नटुवाहरूसँग स्वाभाविक मित्रताको व्यवहार गर्ने भवभूति कविले यस किसिमका धेरै गुण भएको आफ्नो पुस्तक हामीहरूको हातमा सुम्पनुभएको छ ।]

(कविको परिचय भएको भागको अनुवाद जति पूर्णमा १६ अङ्कका ४४९-४५० पृष्ठमा छापिएको छ । सो अनुवादमा केही हेरफेर गरी यो तयार गरिएको छ ।)

६

सूत्रधारः— अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्यमिश्राः समादिशन्ति ।

महापुरुषसंरम्भो यत्र गम्भीरभीषणः ।

प्रसन्नकर्कशा यत्र विपुलार्था च भारती ॥२॥

अप्राकृतेषु पात्रेषु यत्र वीरः स्थितो रसः ।

भेदः सूक्ष्मैरभिव्यक्तैः प्रत्याधारं विभज्यते ॥३॥

स सन्दर्भोऽभिनेतव्य इति । [सहर्षम्] महावीरचरितं तर्हि प्रयोक्तव्यमित्यादिष्ट-
मर्थतो भवति ।...

सोऽहमेतद् विज्ञापयामि । अस्ति दक्षिणापथे पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचित्
तैत्तिरीयाः काश्यपाश्चरणगुरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाग्नयो धृतव्रताः सोमपीथिन
उदुम्बरा ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति । तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो वाजपेययाजिनो
महाकवेः पञ्चमः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्यात्म-
सम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम जातूकर्णीपुत्रः कविमित्रघेयमस्माकमित्यत्र-
भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु ।

(महावीरचरित प्रस्तावना)

[सूत्रधार— जसमा ठूला मान्छेको गहिरो र डरलाग्दो रिसको बयान परेको छ, जसमा प्रसादगुण, ओजोगुण
र ठूलो अर्थ छ, जसका अलौकिक पात्रहरूमा रहेको वीररस मिहीन र प्रकट गरिएका भेदद्वारा
वीरैपिच्छे फरक फरक छ, त्यस्तो नाटक खेलाउनु भनी आज भगवान् कालप्रियनाथको यात्रामा
उहाँहरूले आज्ञा गर्नुभएको छ । [खुशी भएर] त्यसो भए यसको मतलब महावीरचरित
खेलाउनु भन्ने हुन्छ ।

दक्षिण भारतमा पद्मपुर भन्ने शहर छ । त्यहाँ तैत्तिरीयशाखाका, काश्यपगोत्रका, चरण
(वेदका एक शाखा) का गुरु, आफू बसेकै पङ्क्तिमा खान बस्नेहरूलाई पवित्र पारिदिने,
पञ्चाग्नि बालिरहने, व्रत लिने, सोमपान गर्ने, उदुम्बर भनी कहलिएका, वेद ज्ञान्ने, [केही
(ब्राह्मणहरू) बस्नुहुन्छ । त्यही कुलमा जन्मेका वाजपेय यज्ञ गर्ने महाकविका पाँचौं पुस्ताका,
राम्रोसँग नाम लिइने भट्ट गोपालका नाति, पवित्र कीर्ति भएका नीलकण्ठका छोरा, जातूकर्ण-
हरूका भानिज, श्रीकण्ठ भन्ने अर्को नाउँ भएका भवभूति कवि हामीहरूका मित्र हुनुहुन्छ भन्ने
कुरा यहाँहरूलाई थाहा होओस् भनी म बित्ति चढाउँछु ।]

७

सूत्रधारः— ... अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामार्यमिश्रान् विज्ञापयाम्येवमत्रभवन्तो
विदाङ्कुर्वन्तु । अस्ति खलु तत्रभवान् काश्यपः श्रीकण्ठपदलाञ्छनः पदवाक्य-
प्रमाणतत्त्वज्ञो जातूकर्णीपुत्रो भवभूतिर्नाम ।

यं ब्राह्मणमियं देवी वाग् वश्येवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोक्ष्यते ॥२॥

(उत्तररामचरित प्रस्तावना)

[सूत्रधार— काश्यप गोत्रका, श्रीकण्ठ भन्ने अर्को नाउँ भएका, व्याकरण मीमांसा न्यायको तत्त्व बुझेका, जातूकर्णहरूका भानिज भवभूति हुनुहुन्छ । वशमा परे जस्तो भई देवी सरस्वती जुन ब्राह्मणको पछि लाग्नुहुन्छ, उहाँले बनाएको उत्तररामचरित भगवान् कालप्रियनाथको जात्रामा खेलाइने भएको छ भन्ने कुरा यहाँहरूलाई थाहा होओस् भनी यहाँहरूलाई बित्ति चढाउँछु ।]

८

सूत्रधारः— ... भो भो ... भगवतः पुरुषोत्तमस्य यात्रायामुपस्थानीया सभासदः ... अस्ति मौद्गल्यगोत्रसम्भवस्य महाकवेर्भट्टश्रीवर्धमानतनूजन्मनस्तन्तुमतीनन्दनस्य मुरारेः कृतिरभिनवमनर्घराघवं नाम नाटकम् । तत् प्रयुञ्जानाः सामाजिकानुपास्महे ।

(अनर्घराघव प्रस्तावना)

[सूत्रधार— भगवान् पुरुषोत्तम (पुरीका जगन्नाथ) को जात्रामा भेला भएका सभासदहरू ! मौद्गल्य गोत्रमा जन्मेका, भट्ट श्रीवर्धमानका र तन्तुमतीका छोरा, महाकवि, मुरारिले हालै बनाएको अनर्घराघव भन्ने नाटक छ । त्यो खेलाएर दर्शकहरूको सेवा गर्छौं ।]

~

२ परिशिष्ट

चाडबाड जात्रामात्रामा खेलाइएका, नेपालमा बनाइएका केही संस्कृत नाटक

—महेशराज पन्त

१

सूत्रधारः— ... भगवतः श्रीबुधेश्वरस्याप्रतिहतप्रतिशरत्यात्रोत्सवप्रसङ्गेनायातानां प्रमुदितद्विजराजपुत्रादीनां समाजः ॥ ... आकाशे कर्णं दत्वा । किमादिशन्ति सन्तः । ... प्रत्यर्थिपार्थिवमत्तकुञ्जरदमनांकुशउत्तरविहारमहापात्रपद्मैः समादिष्टोसीति सभासभ्यसंरञ्जनाथम् । स्मरणमभिनीय । अस्ति च कवेः कविकमलभास्करस्य जयतस्य कृतिरभिनवमहीरावणवधो नाम नाटकः प्रवर्त्तयितव्यः । ...

भग्नरायथापनाचारसरणागतवज्रपञ्जरमत्तकुञ्जरदमनाङ्कुशउत्तरविहारकुटुम्बजश्रीन्होलविहारप्रधानाङ्गमहापात्रश्रीजयशीहमल्लवर्मणां कुतूहलपूरणाय कविकमल-

भास्करपण्डितश्रीजयतविरचितौ महीरावणवधो नाम नाटकः परिसमाप्तः ॥ ॥

सप्तपञ्चाशताधिकचतुरशत ॥ श्रेयोऽस्तु ॥ सम्बत् ४५७ श्रावणकृष्णद्वादश्यां ॥
पुष्यनक्षत्रे ॥ परिघयोगे ॥ शनैश्वरवासरे ॥ पुस्तकमिदं समाप्तमिति ॥ ॥

...महाराजाधिराजसप्रक्रियराजराजेन्द्रश्रीश्रीजयारिमल्लदेवानां विजयराज्ये नेपाल-
मण्डले ॥ ...

उत्तरविहारकुटुम्बोद्भवश्रीन्होलविहारप्रधानाङ्गमहापात्रश्रीजयशीहमल्लवर्मणैः ...
स्वहस्तेन लिखितम् ॥ ॥

[वीरपुस्तकालय तेस्रो ३६२ सङ्ख्याको महीरावणवधनाटक । वि. सं. १९७२ मा कलकत्ताबाट प्रकाशित
हरप्रसाद शास्त्रीको अ क्याटअलग् अफ् पाम्-लीफ् यान्ड् सेलेक्ट्इड् पेप् म्यान्युस्क्रिप्ट्स् बिलड्डइड् ट द डर्बार्
लाइब्ररि, नेपाल (नेपाल राजकीय पुस्तकालयमा रहेका ताडपत्रमा लेखिएका पुस्तक र कागतमा लेखिएका छनौट
पुस्तकहरूको सूचीपत्र) को २ भागका २५-२७ पृष्ठबाट र वि. सं. २०१९ मा वीरपुस्तकालयबाट सम्पादित तथा
प्रकाशित नेपालराजकीयवीरपुस्तकालयस्थलिखितपुस्तकानाम् बृहत् सूचीपत्रम् (नेपाल राजकीय वीरपुस्तकालयमा
रहेका लेखोट पुस्तकहरूको ठूलो सूचीपत्र) को ३ भागका ४३-४४ पृष्ठबाट माथिको अंश सारिएको हो ।
हरप्रसाद शास्त्रीको सूचीपत्रमा वीरपुस्तकालयको सूचीपत्रमा भन्दा थोरै भाग छापिएको छ ।]

[सूत्रधार- भगवान् श्रीबुधेश्वर (राता मत्स्येन्द्रनाथ) को बसेनि नरोकिँदै हुँदै आएको जात्राको उत्सवको
अवसरमा पाल्नुभएका खुशी भएका ब्राह्मण र राजपुत्रहरूको जमघट छ । (आकाशतिर कान
थापेर) यहाँहरूबाट के आज्ञा भएको हो ? ए, शत्रु राजारूपी मत्ता हात्तीलाई दबाउन अडकुशे
भएका, उत्तरविहारका महापात्रले सभासद्हरूको मन बहलाउन तपाईंलाई आज्ञा गर्नुभएको
छ भनी भन्नुभएको । (सम्झे जस्तो गरेर) कवि, कविरूपी कमलका सूर्य जयतले हालै
बनाएको महीरावणवध भन्ने नाटक छ । त्यही खेलाउनुपर्ने ।

राज्य खोसिएका राजाको राज्य थामिदिन सक्ने, शरण पर्न आएकाहरूका वज्रको
पिँजडा भएका, मत्ता हात्तीलाई दबाउन अडकुशे भएका, उत्तरविहारका खलक, श्रीन्होल-
विहारका प्रधानाङ्ग महापात्र, श्रीजयशीह मल्ल वर्माको चौचौ टार्न कविरूपी कमलका सूर्य
पण्डित श्रीजयतले बनाएको महीरावणवध भन्ने नाटक सिद्धियो ।

ने. सं. ४५७ (वि. सं. १३९४) श्रावणकृष्ण द्वादशी पुष्यनक्षत्र परिघयोग शनैश्वरवारको
दिन यो पुस्तक सिद्धियो ।

महाराजाधिराज, सबै अधिकार भएका, राजराजेन्द्र श्रीजयारि मल्लदेवको विजयराज्यमा
नेपालमण्डलमा ।

उत्तरविहारका खलक, श्रीह्लोलविहारका प्रधानाङ्ग महापात्र श्रीजयशीह मल्ल वमाले आपन हातले सारियो ।]

२

भृङ्गी- ... ख्यातश्रीसुरकीकुलोदितमहारादत्त इत्युद्धतो ...

नाम्ना श्रीजययूथसिंहविदितः सत्कीर्त्तिकांत्युज्ज्वल -

स्तस्येयं शिखरापुरी विजयते नेपालभूमण्डले ॥ ॥ ...

वीरश्रीजयजैत्रसिहनृपतिः संग्रामनारायणः ...

नीतिज्ञानविकस्वराशयगुणा धीमान्तदीयानुजो ...

श्रीरूपनारायणवीरमूर्तिः श्रीराजसिंहो जयराजसिंहः ।

सत्कामिनीकामुककामदेवस्तस्यानुजो भाति विभीतशत्रुः ॥

श्रीयोधसिंहो जययुद्धसिंहः... श्रीयक्षसिंहस्य सुतः प्रतापी ॥ ...

सूत्रधारः- आदिष्टोस्मि श्रीमतो भगवतो गोपालेश्वरस्याराधनपरायणेन श्रीशिखरनारायणचरण-
सेवकेन श्रीकृष्णेश्वरीतत्परेण सुरकीकुलकमलकाननविकासनैकभास्करेण ... श्रीमता
जययूथसिंहदेवेन । अत्रास्माकं हरिशङ्कररथयात्रामहोत्सवप्रसङ्गेन नानादिग्देशसमा-
गताः सभासदो वर्तन्ते । तत्रभवतः श्रीरामदासहृदयनन्दनस्य परमराजकवेरार्य्य-
श्रीबालसरस्वतीप्रथितकीर्त्तिमण्डलस्य श्रीमतो धर्मगुप्तस्याभिनवकृतं चतुरङ्करामायण-
नाटकमभिनयितव्यमिति ।

[वीरपुस्तकालय पहिलो १४१८ सङ्ख्याको रामायणनाटक । माथिको अंशको पद्यभाग वीरपुस्तकालयको
बृहत् सूचीपत्रको ३ भागको ६० पृष्ठबाट मात्र र गद्यभागचाहिँ वि. सं. १९६२ मा कलकत्ताबाट प्रकाशित हरप्रसाद
शास्त्रीको अ क्याटलॉग अफ पाम्-लीफ् यान्ड् सेलेक्टड् पेप् म्यान्युस्क्रिप्ट्स् बिलड्डिड् ट व डर्बार् लाइब्ररि,
नेपाल (नेपाल राजकीय पुस्तकालयमा रहेका ताडपत्रमा लेखिएका पुस्तक र कागतमा लेखिएका छनौट पुस्तकहरूको
सूचीपत्र) को १ भागका २४६-२४७ पृष्ठबाट र वीरपुस्तकालयको बृहत् सूचीपत्र ३ भागको ६० पृष्ठबाट
सारिएको हो ।]

[भृङ्गी- प्रख्यात श्रीसुरकीकुलमा जन्मेका, ठूला महाराउत्त, असल कीर्ति र कान्तिले उज्ज्वल भएका
श्रीजययूथसिंह हुनुहुन्छ । नेपालमण्डलमा उहाँको यो शिखरापुरी (फर्पिङ) छ । उहाँका भाइ,
लडाईमा नारायण जस्ता, नीति र ज्ञानले विकास भएका विचार र गुण भएका, बुद्धिमान्, वीर
श्रीजयजैत्रसिंह हुनुहुन्छ । उहाँका भाइ, रूपमा नारायण जस्ता, राजाहरूमा श्रेष्ठ, राम्रा स्त्रीहरू-
उपर कामदेव, शत्रुहरूलाई तर्साएका जयराजसिंह हुनुहुन्छ । श्रीयक्षसिंहका छोरा, लडाकाहरूमा
श्रेष्ठ प्रतापी जययुद्धसिंह हुनुहुन्छ ।

सूत्रधार- हाम्रा हरिशङ्करको रथयात्राको ठूलो उत्सवको अवसरमा ठाउँठाउँबाट पाल्नुभएका सभासदहरू

१. हरिशङ्करको जात्रा आश्विनकृष्ण एकादशीमा हुन्छ भन्ने कुरा प्रचलित पञ्चाङ्गहरूबाट बुकिन्छ ।

हरिशङ्करको जात्रा भाद्रशुक्ल पूर्णिमाको बाह्रौँ दिनमा हुन्छ भन्ने श्रीभोलानाथ पौडेलको भनाइ छ ।

यहाँ हनुहुन्छ; श्रीरामदासका छोरा, ठूला राजकवि, आर्य श्रीबालसरस्वती भनी कीर्ति फैलिका उहाँ श्रीधर्मगुप्तले भरखरै बनाउनुभएको, चार अङ्क भएको रामायण नाटक खेलाउनु भनी श्रीभगवान् गोपालेश्वरको सेवामा लागेका, श्रीशिखरनारायणको पाउका सेवक, श्रीऋद्धेश्वरीको^२ सेवा गरेका, सुरकीकुलरूपी कमलकुञ्जलाई फुलाउने सूर्य श्रीजययूथसिंहबाट मलाई आज्ञा भएको छ ।]

फर्पिङका शासकको रूपमा यी यूथसिंहको उल्लेख वि. सं. १४२९ को जयार्जुनदेव र स्थिति मल्लको पालाको स्वयम्भूको शिलालेखमा^३ र वि. सं. १४४७ को स्थिति मल्लको पालामा फर्पिङको शिलालेखमा

२. ऋद्धेश्वरीको मूर्ति फर्पिङमा छ । [हल्यान्डको लिडेनको ई. जे. त्रिलबाट वि. सं. २०३१ मा प्रकाशित, प्रतापादित्य पालको दि आर्ट्स् अफ नेपाल (नेपालका कला) नामक ग्रन्थको ३६ चित्र ।]

३. श्रीजयार्जुनदेवेन सूनुना तस्य भूभृतः ।
सम्पाल्यमाने नेपाले वीरनारायणेन तु ॥
श्रीजयस्थितमल्लेन क्षत्रिरत्नाकरेन्दुना ।
पालिते तत्र कालेन बुद्धपुण्योदयेन च ॥...

प्रवरमहायानयायिना परमोपासकपरमधार्मिकसर्वसत्त्वानुकम्पकेन । श्रीकाष्ठमण्डपमहानगराव-स्थितेन । श्रीकेलाछेद्वाखाकुटुम्बजामात्यमूर्त्यगरणशक्तिमल्लवर्मभल्लोकसुतेन । श्रीराजहर्ष-भल्लोकेन । सहधर्मचारिणीश्रीजोतिलक्ष्म्या सहितेन । भ्रातृश्रीरणदेववर्मभल्लोक । श्रीरुद्रदेववर्म-भल्लोकेन सहानुमतेन । तस्य भागिनेय श्रीशिखरपुरावस्थित । त्रिशक्तिगुणान्वित । महारावृत्त-श्रीजूटसिंहस्यानुमतेन । . . .

श्रेयोस्तु नेपालसंवत् ४६२ आश्विनशुक्लपूर्णिमास्यां तिथौ अश्विनीनक्षत्रे । सुकर्मयोगे बुधवासरे । प्रतिष्ठा संपूर्ण . . .

[स्वयम्भूको शिलालेखबाट । वि. सं. १९९३ मा प्रकाशित जर्नल् अफ बिहार् घाण्ड ओरिसा रिसर्च ससाइइटि (बिहार र उडिसाको खोजी गर्ने संस्थाको पत्रिका) को २२ भागका ८१-९५ पृष्ठमा छापिएको, काशी-प्रसाद जायसवालको यान् अन्रिकर्ड् इड् इन्भेक्न् अफ नेपाल (प्रकाशमा नआएको, नेपालमा भएको एउटा हमला) भन्ने निबन्धमा, वि. सं. २०१० मा प्रकाशित संस्कृत-सन्देश १०-१२ अङ्कका १३-१७ पृष्ठमा छापिएको, भोलानाथ पौडेल, धनवज्र वज्राचार्य, ज्ञानमणि नेपालको अर्जुनमल्ल-जयस्थितिमल्लसमयाभिलेखः (अर्जुन मल्ल र जयस्थिति मल्लको पालाको अभिलेख) भन्ने निबन्धमा, वि. सं. २०२३ मा कलकत्ताको फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, डिल्लीरमण रेग्मीको मेडिईभल् नेपाल (नेपालको मध्यकालको इतिहास)को ३ भागको १ खण्डका २१-२४ पृष्ठमा यो शिलालेख छापिएको छ ।]

[उहाँ राजा (जयराजदेव) का छोरा, वीरमा श्रेष्ठ श्रीजयार्जुनदेवले नेपालमा राज्य गरिरहनुभएको वेलामा, क्षत्रियकुलमा पैदा भएका श्रीजयस्थिति मल्लले पनि बुद्धका पुण्यको प्रतापले त्यही समयमा शासन

आएकोले^४ र वि. सं. १४५२ मा स्थिति मल्लको मृत्यु भएको^५ र वि. सं. १४६३ को धर्म मल्लको पालाको फर्पिङको एक शिलालेखमा त्यहाँका शासकको रूपमा यूथसिंहको नाउँ नपरी उनका भाइ जैत्रसिंहहरूको मात्र नाउँ परेकोले^६ यूथसिंहलाई स्थिति मल्लको ताकाका फर्पिङका शासक भनी यही अङ्कमा छापिएको रत्न मल्लको पालामा लेखिएको रामायणनाटकको ऐतिहासिक सार भन्ने निबन्ध (२८२ पृष्ठ) मा मैले लेखेको हुँ ।

गरिरहनुभएको बेलामा, श्रेष्ठ महायान धर्म मान्ने, ठूला उपासक, ठूला धर्मात्मा, सबै प्राणीहरूउपर दया गर्ने, ठूलो शहर काठमाण्डपमा बसेका, श्रीकेलाछे ढुवाखाका खलक, अमात्य भूत्यङ्ग रणशक्ति मल्ल वर्मा भल्लोकका छोरा श्रीराजहर्ष भल्लोकले धर्मपत्नी ज्योतिलक्ष्मीसमेत भई भाइ श्रीरणदेव वर्मा भल्लोकको र रुद्रदेव वर्मा भल्लोकको अनुमति लिई, उहाँका भानिज श्रीशिखरपुर (फर्पिङ) मा बसेका, त्रिशक्ति (उत्साहशक्ति, प्रभुशक्ति, मन्त्रशक्ति) को गुण भएका, महारावुत्त श्रीजूटसिंहको अनुमति लिएर...

कल्याण होओस् । ने. सं. ४९२ (वि. सं. १४२९) आश्विनशुक्ल पूर्णिमा अश्विनीनक्षत्र सुकर्मयोग बुधवारको दिन प्रतिष्ठा भयो ।]

(श्लोकको अनुवाद वि. सं. २०१९ मा ललितपुरको जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, धनवज्र वज्राचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवज्र वज्राचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेलको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय मूल भागको ९५ पृष्ठबाट सारिएको हो ।)

४. श्रेयोऽस्तु सम्बत् ५११ माघशुक्लश्रीपंचम्यां तिथौ ॥ उत्तरभद्रनक्षत्रे ॥ सिद्धियोगे ॥ बुधवासरे ॥ राजाधिराजपरमेश्वरपरमभट्टारकश्रीश्रीजयस्थितिराजमल्लदेवस्य विजयराज्ये ॥ श्रीशिखरापुरानगर्या श्रीजयजयसिंहदेवैः सभ्रातृभिः प्रतिपालितायां ॥...

[फर्पिङको गोरखनाथमन्दिरको शिलालेखबाट । यस शिलालेखको केही अंश वि. सं. २०१५ मा रोमको इस्तित्युतो इताल्लिआनो पर् इल् मेदिओ इद् इस्तर्मी ओरियन्तबाट प्रकाशित, लूच्यानो पेतिकको मेडिईभल् हिस्टरि अफ नेपाल (नेपालको मध्यकालको इतिहास) का १३४-१३५ पृष्ठमा र सम्पूर्ण शिलालेखचाहिँ मेडिईभल् नेपालको ३ भागको १ खण्डको ३१ पृष्ठमा छापिएको छ । माथि दिइएको पाठ मेडिईभल् नेपालबाट सारिएको हो ।]

[कल्याण होओस् । ने. सं. ५११ (वि. सं. १४४७) माघ शुक्लपञ्चमी (श्रीपञ्चमी) उत्तरभद्रनक्षत्र सिद्धियोग बुधवारको दिन । राजाधिराज परमेश्वर परमभट्टारक श्रीश्रीजयस्थितिराज मल्लदेवको विजयराज्यमा । भाइहरूसमेत भई श्रीजयजयसिंहदेवले पालना गरिएको श्रीशिखरापुर (फर्पिङ) शहरमा ।]

५. इतिहास- संशोधनको प्रमाण-प्रमेय मूल भागको ३८ पृष्ठ ।

६. ...श्रेयोऽस्तु सम्बत् ५२७ फाल्गुनशुक्लतृतीयायां तिथौ रेवतीनक्षत्रे ॥ शुक्लयोगे ॥ शुक्रवाशरे ॥ समस्तप्रक्रियासमलंकृतयुवराजाधिराजश्रीश्रीमज्जयधर्ममल्लदेवस्य विजयराज्ये ॥ श्रीश्रीकेश्वरी-वरलब्धप्रसादेत्यादिविरुदावलीविभ्राजमानसमस्तप्रक्रियासमलंकृतरावुत्त श्रीजयजैत्रसिंहदेव ॥ तथा

सूत्रधारः — ...यदहमादिष्टोस्मि भगवत्पशुपतिचरणकमलोपचारचतुरेण . . . रघुवंशचक्रचूडा-
मणिना राजल्लदेवीरमणेन श्रीमता श्रीश्रीजयस्थितिराजमल्लदेवेन ॥ . . .
(अग्रतोवलोक्य) अये विविधगुणिगुणालङ्कृतस्यैव नेपालेश्वरस्यातिमनोहरा
परिषदियम् । . . .

यस्यामयं श्रीजयधर्ममल्लो राजल्लदेवीहृदयैकसूनुः ॥ . . .

बालनारायणश्रीमाञ्ज्योतिमल्लो विराजते ॥ . . .

प्रिये इदमादिष्टोस्मि यदद्यासौ सूतोः कुमारश्रीश्रीजयधर्ममल्लदेवस्य रघुवंशोचिता-
चारसम्भारविवाहमहोत्सवदर्शनोत्सुकानान्ना (ना) दिग्देशागतानां सामन्तपात्राणां
समाजः । श्रीनाटेश्वरवरलब्धनाट्यवेदविशारदस्य राजवर्द्धनस्य सूतोः श्रीगुरु-
चरणमुद्राङ्कितमस्तकस्य मणिकनामधेयस्य कवेः कृतिर्भैरवानन्दनाटकदर्शनाकाङ्क्षा
वर्त्तते । तत् त्वया भरतपुत्रकुशीलवैः सह सङ्गीतमनुसृत्य यथावत्प्रयोगेन नाट-
यितव्यमिति ॥ . . .

(वीरपुस्तकालय पहिलो १०७८ सङ्ख्याको भैरवानन्दनाटक । हरप्रसाद शास्त्रीको सूचीपत्रको १ भागका
११९-१२० पृष्ठबाट र वीरपुस्तकालयको सूचीपत्रको ३ भागका ३८-३९ पृष्ठबाट माथिको अंश सारिएको हो ।
हरप्रसाद शास्त्रीको सूचीपत्रमा भन्दा वीरपुस्तकालयको सूचीपत्रमा बढी भाग छापिएको छ ।)

रावुत्त श्रीजययोर्धसिंहदेव ॥ तथा रावुत्त श्रीरामसिंहदेव ॥ तथा रावुत्त श्रीदेवसिंहदेव ॥
एतैर्भूपतिभिः संपालिते ॥ श्रीशिखरपत्तननगरे ॥ ...

(फर्पिङ कोछुटोलको शिलालेखबाट । यस शिलालेखको केही अंश मेडिईभल् हिस्टरि अफ नेपालको १४४
पृष्ठमा छापिएको छ । वि. सं. २०१७ मा श्री ५ को सरकार पुरातत्व र संस्कृति विभागबाट प्रकाशित, हेमराज
शाक्यको वर्ण-परिचयको १६ पृष्ठमा र वि. सं. २०३१ मा काठमाडौंको रत्न पुस्तक भण्डारबाट प्रकाशित
कैलाश २ वर्ष १-२ अङ्कमा छापिएको शङ्करमान राजवंशीको देवनागरी लिपिको विकास भन्ने निबन्ध
(सो अङ्कको ५०-५१, ८४ पृष्ठ) मा यस शिलालेखको केही अंश प्रतिलिपिसमेत छापिएको छ । सम्पूर्ण शिला-
लेखचाहिँ मेडिईभल् नेपालको ३ भागको १ खण्डका ४२-४४ पृष्ठमा छापिएको छ । माथि दिइएको पाठ
प्रतिलिपिअनुसारको छ ।)

[कल्याण होओस् । ने. सं. ५२७ (वि. सं. १४६३) फाल्गुनशुक्ल तृतीया रेवतीनक्षत्र शुक्लयोग शुक्रवारको
दिन । सबै अधिकारले सिँगारिएका, युवराजाधिराज श्रीश्रीजयधर्म मल्लदेवको विजयराज्यमा । श्रीश्रीशङ्करेश्वरीको
वर पाएका इत्यादि प्रशस्तिले सुहाएका, सबै अधिकारले सिँगारिएका, रावुत्त श्रीजयजैत्रसिंहदेव, रावुत्त श्रीजय
योर्धसिंहदेव, रावुत्त श्रीरामसिंहदेव, रावुत्त श्रीदेवसिंहदेव यहाँ राजाहरूले पालना गरिएको श्रीशिखरपत्तन
(फर्पिङ) शहरमा ।]

[सूत्रधार— (अधिलिखर हेरेर) प्यारी ! थरीथरीका गुणीहरूका गुणले सिँगारिएका, नेपालका राजाको ज्यादै राम्रो यो भारादारीसभा छ । जहाँ राजल्लदेवीका छोरा यहाँ श्रीजयधर्म मल्ल र बालनारायण जस्ता श्रीज्योतिर्मल्ल सुहाउनुभएको छ ।

आज छोरा नानी श्रीश्रीजयधर्म मल्लदेवको रघुकुल सुहाउँदो विधिवमोजिम गरिने विवाहको ठूलो उत्सव हेर्न रउसिएका, ठाउँठाउँबाट आएका सामन्त र पात्रहरूको यो जमघट छ; राजवद्धनका छोरा, श्रीनाट्येश्वरबाट वर पाएका, नाट्यशास्त्रमा सिपालु, शिरमा श्रीगुरुको पाउको छाप परेका मणिक कविले बनाएको भैरवानन्दनाटक हेर्ने इच्छा छ, त्यस कारण तिमिले नटुवाहरूसमेत भएर नाच गान बजान गरेर, जस्ताकोतस्तो उतारेर सो नाटक खेलाउनु भनी भगवान् पशुपतिको चरणकमलको सेवा गर्न सिपालु, रघुकुलमा जन्मेकाहरूमध्ये श्रेष्ठ, राजल्लदेवीका पति श्रीमान् श्रीश्रीजयस्थितिराज मल्लदेवबाट मलाई आज्ञा भएको छ ।]

(वि. सं. २०२६ फागुन १६ गतेको गोरखापत्रका ९-११ पृष्ठमा छापिएको, धनवज्र वज्राचार्यको साहित्य, संगीत र कलाको अभिवृद्धिमा राजकीय विवाहोत्सवको प्रभाव भन्ने निबन्धमा यस अनुवादका केही अंश परेका छन् ।)

धर्म मल्लको विवाह वि. सं. १४३९ मा भएको हो, सो विवाहको अवसरमा भैरवानन्दनाटक खेलाइएको थियो भन्ने कुरा गोपालराजवंशावलीमा लेखिएको छ—

५०३ पोषवदि ११ प्याखन ले तथा भैरवानन्द नियप्यन्हु स्येडाव सेलागाक्व दिशी कोन्हु शिद्धि फैया श्रीकोथोछेंस ॥ . . . श्रीश्रीधर्मदेव ठाकुरसन प्रसादारपा थ्व ठाकुरस विवाहयातन्देका विवाह चेतला थोव तिराख बृहस्पतिवार चा ॥ . . . प्याखन हुव लिच्छिवुः ॥ ॥

(वीरपुस्तकालय पहिलो १५८३ सङ्ख्याको गोपालराजवंशावलीको ६२ पत्र । वि. सं. २०१६ मा प्रकाशित हिमवत्संस्कृति १ अङ्कका ९-२५ पृष्ठमा छापिएको योगी नरहरिनाथको, गोपाल-वंशावली (५७१ वर्ष अघि लेखिएको इतिहास) भन्ने निबन्धमा र मेडिईभल् नेपालको ३ भागको १ खण्डका ११२-१५७ पृष्ठमा सम्पूर्ण गोपालराजवंशावली छापिएको छ । रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, धनवज्र वज्राचार्यले केसरपुस्तकालयको ७३० सङ्ख्याको गोपालराजवंशावलीको तसवीर खिँचिराखेको प्रतिबाट वि. सं. २०१६ मा पढेको अप्रकाशित पाठ पनि छ । गोपालराजवंशावलीको माथिको अंश वि. सं. २०२६ फागुन १६ गतेको गोरखापत्रको १० पृष्ठमा पनि छापिएको छ । मूलसँग रजु मरी यहाँ गोपालराजवंशावलीको शुद्ध पाठ दिइएको छ ।)

[ने. सं. ५०३ (वि. सं. १४३९) पौषकृष्ण (पूर्वान्तमानले माघकृष्ण) एकादशीको दिन भैरवानन्द नाटकको आरम्भ गरियो । २४ दिनसम्म सिकी माघकृष्ण (पूर्वान्तमानले फाल्गुनकृष्ण) दशमीको

दिन श्रीकोथोछेँमा सिद्धि लिइयो । श्रीश्रीधर्म मल्ल ठाकुरको निगाहले जहाँ ठाकुरको विवाहको लागि बनाइएको हो । फाल्गुनशुक्ल तृतीया बृहस्पतिवारको दिन राति विवाह भएको हो । एक महीनासम्म नाच नचाइयो ।]

(वि. सं. २०२६ फाल्गुन १६ गतेको गोरखापत्रको १० पृष्ठबाट)

४

विना ॥ . . . पूर्वं यन्मुनिना सुपालितमही नेनामध्येयेन सा
नेपालेति च संज्ञिता मुनिजनैस्तत्रापि रम्या पुरी ।
नाम्नेयं ललितापुरी द्विजवरैः पात्रोत्तमैः पालिता
तस्यां श्रीमणिनागराज इति यः सोऽयं मुने राजते ॥
तदत्र ॥

दातार्थिभ्यो विवेकी सकलगुणिजने धर्मरूपः प्रजायां
बोद्धा शास्त्रे नृपाङ्गे रिपुकुलविपिने दग्धदावानलो यः ।
रामारत्ने मनोभूः सकलगुणनिधी राजवडशाब्जभानु-
र्लक्ष्मीनारायणोऽसौ जगति विजयते श्रीप्रभुयक्षमल्लः ॥ . . .

सर्वे ॥ कोलाहलमाकर्ण्य ॥

विनायकः ॥ मुने भृंगिन् ज्ञायताङ्किमेतदिति ॥

भृङ्गी ॥ भगवन्गणपते यथादिशति । परिक्रम्य ॥ ज्ञानमेव ॥ भगवन्गणेश्वर श्रूयतां ॥
श्रीश्रीपशुपतिपरागधूलीपरिरञ्जितोत्तमाङ्गस्य श्रीश्रीमानेश्वरीलब्धवरानुमोदितस्य
सकलराजवडशक्षीराम्बुधिसञ्जातचन्द्रमसः सकलनेपालावस्थितलोकपङ्केरुर्हावपन-
प्रकाशनैकभास्करस्य क्षत्रियान्वयचूडामणेः श्रीश्रीजययक्षमल्लदेवभूपतेर्हृदयानन्दकारिणो
वरकुमारस्य श्रीश्रीजयरायमल्लदेवस्य कनकतुलापुरुषमहादानयज्ञोत्सवे श्रीश्रीवाग्मती-
सन्निधाने श्रीश्रीश्रीपशुपतिमहास्थाने तद्दर्शनकुतूहलापूर्णलोकानां कोलाहलो
वर्त्तते ॥ . . .

विना ॥ श्रीश्रीजययक्षमल्लदेवभूपते राजसभायाञ्चतुरङ्कमहाभारतनाम नाटकम्
प्रवर्त्तते । तत्तेषामनु संगीतसूचकसूत्रधार इत एवाभिवर्त्तते ॥

ततः प्रविशति सूत्रधारः ॥ . . .

सूत्र ॥ . . . अद्येवं रविकुलप्रकाशनैकभास्करस्य श्रीमच्छ्रीश्रीपशुपतिपादारविन्दसेवितस्य श्रीश्री-
मानेश्वरीपादाच्चर्चनपरिवर्द्धमानराजश्रियः श्रीश्रीजययक्षमल्लदेवभूपालेश्वरस्य हृदयानन्द-
कारिणो श्रीश्रीजयरायमल्लदेवस्य कनकतुलापुरुषमहादानप्रसङ्गे तस्य राज्ञः परिषद्सु
श्रीदक्षिणविहारमहामहपात्रश्रीमत्तुदर्यसिंहमल्लवर्मना श्रीजयज्ञानसिंहमल्लवर्मना

श्रीजयधर्मसिंहमल्लवर्मणा पात्रत्रितयेन स्वस्थानभग्नभूपालस्थापनाचार्येण मामेव बहु-
मानमाहूय नानादिदेशागतेन राजसमूहेन सार्द्धमहमुक्तो यथा चतुरंकमहाभारतं नाम
नाटकं त्वया नाटयितव्यमिति ॥ तद्यावद् गृहिणीमाहूय संगीतमनुतिष्ठामि ॥
प्रिये इतस्तावत् ॥ . . .

श्रीमत्श्रीश्रीजयजक्षमल्लदेवनृपेश्वरस्य तस्यात्मजश्रीश्रीजयरायमल्लदेवस्य सुवर्णतुला-
पुरुषमहादानमहोत्सवे श्रीमत् उदर्यसिंहमल्लप्रभृतिपात्रत्रितयप्रेरणया किमप्यपूर्वरचितं
चतुरंकमहाभारतं नाम नाटकं प्रवर्तितं तत् मया भवत्या सह नृत्यत इति ॥ . . .

श्रीजक्षमल्लस्य नृपस्य पुत्रः कर्पूरदेव्या हृदयानुमोदः ।

श्रीरायमल्लो मधुवैरिरूपो भीमावतारो जयति प्रतापी ॥ . . .

चिन्तामणिद्रुमसमोऽर्थिजनेषु दाता पात्रावतन्स इति योऽतिविराजते सः ॥

लोकानुकम्पहृदयः सह राजलक्ष्म्या श्रीमानसावुदर्यसिंह इति प्रसिद्धः ॥ . . .

श्रीरुद्रसिंह इति दैत्यरिपूपमोऽसौ संराजते भुवि विवेकनिधानकीर्तिः ॥ . . .

दैत्यारे राजसिंहस्य सुत इह सतीआसलक्ष्मीसुपुत्रः ।

सः श्रीमान्पात्ररत्नो धनपतिसदृशो जीवलक्ष्मीहृदीशो

जीयाच्छ्रीग्यानसिंहो अमृतहरिसुतेनापि सार्द्धं पृथिव्याम् ॥

दनुजकुलकृतांतो वासुदेवोऽत्र जातो . . .

. . . भाति श्रीप्रभुधर्मसिंहः । . . .

संवर्द्धते त्रिनयनेश्वरपूजनेन श्रीमानसौ जयतिसिंहविभुः प्रजाभिः ॥ . . .

तेजोवर्द्धनवंशपंकजरविः श्रीतेजरामात्मजः

पञ्चाग्न्यर्चनवेदशास्त्रविदितः श्रीतेजहर्षोऽग्निचित् ॥

पुत्रस्तस्य च रुद्रदास इति यस्तस्यानुजः पाण्डुक-

स्तस्यैवानुज एव यो गयपतिः संराजतेसौ सुधीः ॥

तेनेदं रचितं ॥

[केसरपुस्तकालय २७ सङ्ख्याको चतुरङ्कमहाभारतनाटक । यस नाटकको अर्को प्रति वीरपुस्तकालय पहिलो ४४९ सङ्ख्यामा छ (वीरपुस्तकालयको सूचीपत्रको ३ भागका १९-२० पृष्ठ) । इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय मूल भागको ५ पृष्ठमा, वि. सं. २०२३ मा प्रकाशित पूर्णमा १० अङ्कमा छापिएको शङ्करमान राजवंशीको यक्षमल्लको समयका निश्चित संवत् र तिथिमितिहरू भन्ने निबन्ध (२० पृष्ठ) मा र वि. सं. २०२३ मा कलकत्ताको फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, दिल्लीरमण रेग्मीको मेडिडभल् नेपाल (नेपालको मध्यकालको इतिहास) को १ भागको ४३६-४३७ पृष्ठमा वीरपुस्तकालयको प्रतिबाट सारी माथिका केही अंश छपाइएका छन् ।]

[गणेश—हे मुनि ! उहिले ने मुनिले पालना गरिएको देश हुनाले नेपाल भनी मुनिहरूले नाउँ राखिएको यस देशमा राम्रो ललितपुर भन्ने सहर छ । तांगाधारी महापात्रहरू त्यसको पालना गर्नुहुन्छ । त्यहाँ मणिनागराज हुनुहुन्छ ।

माग्नेहरूलाई दान दिने, सबै गुणी मानिसहरूमा विवेक गर्ने, दुनियाँमा धर्मराजको अवतार भएका, राजनीति पढेका, शत्रुका कुलरूपी जङ्गललाई उडाउने डढेलो, राम्रा आइमाईहरूमा कामदेव, सबै गुणका खानि, राजवंशरूपी कमलका सूर्य, लक्ष्मीनारायण, यहाँ प्रभु श्रीयक्ष मल्ल संसारमा विजयी भइरहुनुभएको छ ।

सबैले खलबल सुनेर ।

गणेश— मुनि भृङ्गी ! यो के हो, बुक्नुहोस् ।

भृङ्गी— भगवान् गणेशजी ! जो आज्ञा । (घुमेर) थाहा पाइयो । भगवान् गणेशजी ! सुन्नुहोस् । श्रीश्रीपशुपतिको पाउको धूलोले टाउको रङ्गिएका, श्रीश्रीमानेश्वरीबाट पाएको वरले अनुमोदन गरिएका, सबै राजवंशरूपी क्षीरसमुद्रबाट पैदा भएका चन्द्रमा, नेपालमा बस्ने सबै दुनियाँरूपी कमलकुञ्जलाई फुलाउने सूर्य, क्षत्रियवंशका शिरोमणि, श्रीश्रीजययक्ष मल्लदेव राजाको मनलाई आनन्द दिने [छोरा] श्रेष्ठ कुमार श्रीश्रीजयराय मल्लदेवको सुवर्ण-तुलामहादानको यज्ञको उत्सवमा श्रीश्रीवागवतीको नजीकमा श्रीश्रीश्रीपशुपतिको महास्थानमा त्यो उत्सव हेर्न रउसिएका मानिसहरूको खलबल रहेछ ।

गणेश— श्रीश्रीजययक्ष मल्लदेव राजाको भारदारीसभामा चार अङ्क भएको महाभारत नाटक खेलिनै भएको छ । त्यस कारण ती मानिसहरूको पछि पछि नाच गान बजानको सूचना दिने सूत्रधार यतैतिर आइरहेछन् ।

त्यसपछि सूत्रधार पस्छन् ।

सूत्रधार— सूर्यवंशलाई प्रकाश गर्ने सूर्य, श्रीश्रीश्रीपशुपतिको चरणकमलको सेवा गरेका, श्रीश्रीमानेश्वरीको पाउको पूजा गर्नाले राज्यको ऐश्वर्य बढेका, राजाहरूमा श्रेष्ठ श्रीश्रीजययक्ष मल्लदेवको मनलाई आनन्द दिने [छोरा] श्रीश्रीजयराय मल्लदेवको सुवर्णतुलामहादानको अवसरमा उहाँ राजाको भारदारीसभामा श्रीदक्षिणविहारका प्रधान महापात्र, राज्य खोसिएका राजाको राज्य थामिदिन सक्ने, तीन जना पात्र श्रीउदर्यसिंह मल्ल वर्मा, श्रीजयज्ञानसिंह मल्ल वर्मा, श्रीजयधर्मसिंह मल्ल वर्माले ठाउँठाउँबाट आएका राजारजौटाहरूसमेत भई आज मलाई नै मान गरीकन बोलाएर चतुरङ्कमहाभारत नाम भएको नाटक तिमिले नचाउनु भनी भन्नुभयो । त्यस कारण स्वास्नीलाई बोलाएर नाच गान बजान गर्छु । प्यारी ! यता आऊ ।

भरखरै बनाइएको, चार अङ्क भएको महाभारतनाटक राजाहरूमा श्रेष्ठ श्रीमान् श्रीश्रीजययक्ष

मल्लदेवका छोरा श्रीश्रीजयराय मल्लदेवको सुवर्णतुलामहादानको ठूलो उत्सवमा श्री-
उदयसिंह मल्ल वर्मा आदि तीन जना पात्रको प्रेरणाले शुरू भयो । त्यस कारण
म तिमिसँग नाच्छु ।

राजा श्रीयक्षमल्लका छोरा, कर्पूरदेवीको मनलाई खुशी पार्ने [छोरा], विष्णुको रूप
भएका, भीमसेनका अवतार प्रतापी श्रीराय मल्ल हुनुहुन्छ ।

मानेहरूमा चिन्तामणि र कल्पवृक्ष जस्तै दानी, पात्रहरूमा श्रेष्ठ, दुनियाँलाई दया गर्ने
मन भएका यहाँ श्रीउदयसिंह राजलक्ष्मीसँग निकै सुहाइरहुनुभएको छ ।

विवेकको खानि भनी कीर्ति फैलिएका, विष्णु जस्ता यहाँ श्रीरुद्रसिंह पृथ्वीमा सुहाइरहुनु-
भएको छ ।

विष्णुको अवतार भएका राजसिंह र पतिव्रता आसलक्ष्मीका असल छोरा, पात्रहरूमा श्रेष्ठ,
कुबेर जस्ता, जीवलक्ष्मीका हृदयेश्वर श्रीज्ञानसिंहको छोरा अमृतहरिसँगै पृथ्वीमा जय होओस ।
दैत्यकुलका यमराज, यहाँ जन्मेका कृष्णजी प्रभु श्री धर्मसिंह सुहाइरहुनुभएको छ ।

महादेवको पूजा गर्नाले यहाँ श्रीजयतीसिंह प्रभुको दुनियाँहरूसँगसँगै बढिबढाउ भइरहेको छ ।

तेजोवर्द्धनकुलरूपी कमलका सूर्य, श्रीतेजराजका छोरा, पञ्चाग्निको उपासना गर्ने,
वेदशास्त्र जान्ने, अग्निहोत्री श्रीतेजहर्ष हुनुहुन्छ । उहाँका छोरा रुद्रदास हुनु-
हुन्छ । उहाँका भाइ पाण्डुक हुनुहुन्छ । उहाँका भाइ विद्वान् यहाँ गयपति सुहाइरहुनु-
भएको छ । उहाँले यो बनाउनुभएको हो ।]

(इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय मूल भागको ६ पृष्ठमा र पूर्णिमा १० अङ्कको २० पृष्ठमा
यस अनुवादका अलिकता अंश परेका छन् ।)

यो सुवर्णतुलामहादान राय मल्ल दुइ वर्ष नौ महीनाका हुँदा उनको रोगशान्तिको लागि वि. सं. १५०९
पौषकृष्ण अमावास्याको सूर्यग्रहणको दिन पशुपतिमा गरिएको थियो भन्ने कुरा तलका वाक्यबाट बुझिन्छ—

स्वस्ति ॥ श्रीश्रीजयजक्षमलदेव ठाकुरस ॥ काय कुह्यार श्रीश्रीजयरायमलदेव
कुह्यारत्वम् शरीरपीडा जुयाव ॥ श्रीश्रीजयजक्षमलदेव ठाकुरस्यः तोलापुरस दान याये
ज्याड तथा ॥ सम्बत् ५७३ मार्गशिरकृष्ण ॥ मावाशी घटि १२ विघटि ५ थ्व
ग्रासस ॥ श्रीश्रीजयजक्षमलदेव ठाकुरस्यः सुवर्णतोलापुरस ग्वल्वं श्रीश्रीदेवलस दान
याडा श्रीश्रीजयरायमलदेव कुह्यार ठाकुरस्यः वर्ष २ मास ६ . . . थ्व तोलापुरसयातम्
यडुं श्रीयेथवहारन् दायका भार्थ प्याखन चव अंक . . .

(केसरपुस्तकालयको ८२ सङ्ख्याको सुमतिसिद्धान्त । यो उद्धरण श्रीदेवीप्रसाद भण्डारी र दिनेशराज
पन्तबाट मैले पाएको हुँ ।)

[कल्याण होओस् । श्रीश्रीजययक्ष मल्लदेव ठाकुरका छोरा कुमार श्रीश्रीजयराय मल्लदेवको शरीरमा कष्ट भएकोले श्रीश्रीजययक्ष मल्लदेव ठाकुरले तुलादान गराउनुभयो । ने. सं. ५७३ (वि सं. १५०९) मार्गकृष्ण (पूर्णात्मानले पौषकृष्ण) अमावास्याको दिन १२ घडी ५ पला जाँदा यो ग्रहण लागेको वेलामा श्रीश्रीजययक्ष मल्लदेव ठाकुरले २ वर्ष ९ महीनाका श्रीश्रीजयराय मल्लदेव कुमार ठाकुरको सुवर्णतुलादान देउपाटनमा श्रीश्रीदेवलमा (पशुपतिमा) गराउनुभयो । यस तुलादानको लागि पाटन श्रीयेथविहारले चार अङ्क भएको महाभारतनाटक बनायो ।]

५

सूत्रधार:- . . . यथाहमादिष्टोस्मि ॥ प्रवरनृपचक्रचूडामणिना श्रीनेपालमण्डलेश्वरराजाधिराज-श्रीलक्ष्मीनारायणावतारश्रीश्रीजययक्षमल्लदेवेन यथा भरतपुत्र यदद्यास्मत्तनयकुमार-श्रीश्रीजयराममल्लदेवस्य पत्न्याः श्रीश्रीअतुलदेव्याः सीमन्तिनीकार्ये वेदोक्तविधिना यज्ञकृतप्रसङ्गेण नानादेशजनिता मिलिता आस्ते तेषां मनोरञ्जनाय किमप्यपूर्व-विरचितनाटकं त्वयाभिनेतव्यमिति ॥ ततो गृहिणीमाहूय परिषदादेशं सम्पादयामि ॥ नेपथ्याऽभिमुख्य ॥ आर्ये गुणवति इत इतः ॥ . . . प्रिये गुणमति किमप्य-पूर्वनाटकमभिनीय सभासदो मानसरञ्जनाय परियत्नकरौ भवावः ॥ . . . प्रिये स्मृतं तर्हि ॥ अस्ति गुरुचरणारविन्दसेवितस्य पण्डिताभयराजस्य सूनोः शुभराजस्य कवेः कृतिरिदं रूपमञ्जरीपरिणयनाम नाटकं नाटयितव्यं ॥

(वीरपुस्तकालय चौथो ४८ सङ्ख्याको रूपमञ्जरीपरिणयनाटक । यी वाक्य वीरपुस्तकालयको सूचीपत्रको ३ भागको ६४ पृष्ठमा छापिएका छन् । पूर्णिमा १० अङ्कका २०-२१ पृष्ठमा पनि यी वाक्यका धेरैजसा अंश छापिएका छन्) ।

[सूत्रधार- हे नटुवा ! आज हाम्रा छोरा नानी श्रीश्रीजयराम मल्लदेवकी पत्नी श्रीश्रीअतुलदेवीको सीमन्तोन्नयन (पेट बोक्दा गरिने एक संस्कार^७) मा वेदमा बताइएको विधिले गरिने यज्ञको अवसरमा ठाउँठाउँका मानिस आएका छन्, तिनीहरूको मनोरञ्जनको लागि नयाँ बनाइएको कुनै नाटक तिमिले खेलाउनु भनी मुख्य मुख्य राजाहरूमा शिरोमणि, श्रीनेपाल-मण्डलेश्वर, राजाधिराज, श्रीलक्ष्मीनारायणका अवतार श्रीश्रीजययक्ष मल्लदेवले मलाई आज्ञा गर्नुभएको छ । त्यस कारण स्वास्नीलाई बोलाएर सभाले अह्नाएबमोजिम गर्छु । (नेपथ्यतिर फर्केर) गुणवती ! यता आऊ । प्यारी गुणमती ! नयाँ बनाइएको कुनै नाटक खेलाएर सभासदहरूको मनोरञ्जन गर्न कोशिश गरौं । प्यारी ! त्यसो भए सम्झ्ने । गुरुको

७. वि. सं. २०२८ मा काठमाडौँबाट धनशम्शेर जङ्गबहादुर राणाद्वारा प्रकाशित, कृष्णप्रसाद भट्टराईद्वारा विरचित संस्कारपद्धतिका १५५-१८० पृष्ठमा सीमन्तोन्नयनको विधि हेर्नु ।

चरणकमलको सेवा गरेका, पण्डित अभयराजका छोरा कवि शुभराजले बनाएको रूप-
मञ्जरीपरिणयनाटक खेलाउनुपन्थो ।]

(पूर्णिमा १० अङ्कको २१ पृष्ठमा यस अनुवादका धेरैजसो अंश परेका छन् ।)

६

भृङ्गी - भगवन्गणाधिराज नेपालभूमण्डलस्य को भूपतिः ।

विना - मुने भृङ्गिन्कथमनभिज्ञस्त्वमेव श्रृणु ॥

श्रीमत्कूर्पूरदेव्यास्तनयनृपवरः सत्प्रतापासुरारि-

भूमौ यस्यैव कीर्त्तिः शशिकरविमला विश्वदिग्मध्ययाता ।

भूपानंतो धृतो यो धरणि किटिसमः श्रीप्रभू रायमल्लो

दातार्थिभ्यो विवेकी सकलजनकृपः शोभते मर्त्यलोके ॥

भृङ्गी - पत्तनं स्वर्गसंकाशं प्रासादैः परिशोभितं ।

पालितं केन भूपेण वद त्वं शङ्करात्मज ॥

विना - मुने श्रूयतां ॥

संराजते त्रिदशनाथपुरेव रम्या चण्डेश्वरी विविधदेवगणैः समेता ।

वैणापुरीति विदिता गुणिनां निवासा संपालिता च रणमल्लनृपेण धर्मैः ॥ . . .

ततः प्रविशति सूत्रः ॥ . . . परिक्रम्य ॥ यदहमादिष्टोऽस्मि निखिलसामंतचक्रचूडा-

मणिमरी (चिमञ्जरीर्चिचि) चरणकमलेन सकलगान्धर्वविद्यागुणरत्नाकरेण . . .

दिनकरकुलपंकेरुहविकाशनैकभास्क (रेण नेपालम) ण्डलेश्वरवीरनारायणावतारेण

श्रीमता श्रीश्रीजयरणमल्लदेवभूपालेन ॥ . . .

अये विविधगुणालंकृतपरिवृढस्यातिमनोहरा परिषदियं पुरतः ॥

यस्यामसौ जयतु माधवमल्लदेवस्तस्यानुजो नृपतिकेशवमल्ल एषः ।

अपि च ॥

नाथल्लदेविरमणो भुवने प्रसिद्धः . . . संराजते विजयमल्लकुमारकोयं ॥ . . .

. . . श्रीमता श्रीश्रीजयरणमल्लदेवेन राज्ञा स्वयं निर्माय गीतवाद्य (नृत्यैर्योजितम)-

भिनयनवनाटचरस(स)मुदयं समस्तनाटकलक्षणालंकाराणि(?) रचनाचमत्काररमणीयं

पाण्डवविजयं नाम नाटकं नाटयितव्यं ॥

श्रीमत्माधवमल्लस्य देव्या सार्धं यथोचितं ।

विवाहोत्सवकल्याणं भुवने च प्रवर्तते ॥

नटी— अज्जउत्त क पुनरेतस्य नाटकस्य कर्ता कविः ॥

सूत्र— प्रिये किं न ज्ञायते ॥

अस्ति सूद्रान्वये जातोऽभयराजकवीश्वरः ॥

तत्पुत्रः शुभराजोऽसौ तेनेदं रचितं शुभं ॥

(वीरपुस्तकालय पहिलो ६९४ सङ्ख्याको पाण्डवविजयनाटक । हरप्रसाद शास्त्रीको सूचीपत्रको १ भागको ११५ पृष्ठबाट र वीरपुस्तकालयको सूचीपत्रको ३ भागका २९-३० पृष्ठबाट माथिको अंश सारिएको हो । हरप्रसाद शास्त्रीको सूचीपत्रमा भन्दा वीरपुस्तकालयको सूचीपत्रमा बढी भाग छापिएको छ ।)

[भृङ्गी— भगवान् गणेशजी ! नेपालमण्डलका राजा को हुनुहुन्छ ?

गणेश— मुनि भृङ्गी ! तपाईंलाई कसरी थाहा नभएको ? सुन्नुहोस् ।

श्रीकपूरदेवीका छोरा, राजाहरूमा श्रेष्ठ, प्रतापी, पृथ्वीका विष्णु, माग्नेहरूलाई दिने, विवेकी, सबै मानिसहरूलाई दया गर्ने श्रीप्रभु रायमल्ल पृथ्वीमा सुहाइरहुनुभएको छ । उहाँको जून जस्तो सफा कीर्ति चारैतिर फैलिएको छ । शेष नाग र वराहावतार विष्णु जस्ता जुन राजाले पृथ्वीको धारण गर्नुभएको छ ।

भृङ्गी— हे शिवजीका छोरा ! मन्दिरहरूले सुहाएको, स्वर्ग जस्तो, शहरको पालना कसले गरेको छ, भन्नुहोस् ।

गणेश— हे मुनि ! सुन्नुहोस् । चण्डेश्वरी आदि थरीथरीका देवदेवी भएको, गुणोहरू बसेको, अमरावती जस्तो राम्रो, वंणापुरी (बनेपा) शहर राजा रण मल्लले धर्मपूर्वक पालना गरिएको छ ।

(त्यसपछि सूत्रधार पस्छन् ।)

सूत्रधार—(घुमेर) सबै सामन्तहरूले शिरमा लाएको जुहारातको टक चरणकमलमा परेका, सबै गान्धर्व-विद्याका गुणका समुद्र, सूर्यवंशरूपी कमल फुलाउने सूर्य, नेपालमण्डलेश्वर, वीरनारायणका अबतार राजा श्रीमान् श्रीश्रीजयरण मल्लदेवबाट मलाई आज्ञा भएको छ ।

ए, थरीथरीका गुणले सुहाएका राजाको ज्यादै राम्रो यो भारादारी सभा अधिलिखर छ । जुन भारादारी सभामा रहनुभएका यहाँ माधव मल्लदेव, उहाँका भाइ यहाँ केशव मल्लदेवको जय होस् । नाथल्ल-देवीका पति, यहाँ कुमार विजय मल्ल सभामा सुहाइरहुनुभएको छ ।

राजा श्रीमान् श्रीश्रीजयरण मल्लदेवले आफैले बनाएका नाच गान बजान हालिएको, नाटकका नवै रस भएको, नाटकका सबै लक्षण अलङ्कारका रचनाको चमत्कारले राम्रो भएको, नयाँ नाटक पाण्डव विजय खेलाउनुपर्ने भएको छ ।

श्रीमाधव मल्लको देवीसँग आफ्नो हैसियतसुहाउँदो ढङ्गले गरिने विवाहको अवसरमा उत्सव गरिंदैछ ।

नटी— ख्यामित ! यो नाटक बनाउने कवि को हुन् नि ?

सूत्रधार-प्यारी ! के थाहा छैन ? शूद्र कुलमा जन्मेका, कविहरूमा श्रेष्ठ अभयराज हुनुहुन्छ ।

उहाँका छोरा यहाँ शुभराज हुनुहुन्छ । उहाँ शुभराजले यो नाटक बनाउनुभएको हो ।]

(वि. सं. २०२६ फागुन १६ गतेको गोरखापत्रमा यस अनुवादका केही अंश परेका छन् ।)

३ परिशिष्ट

रत्न मल्लकी छोरी विरमादेवीको विवाहको तिथिमितिको गणना

— दिनेशराज पन्त

अचलगगनरसहायना २ ज्येष्ठशुक्ल तिथिअंतका

मयूरासनतारावरसंजुत परिघजोग सुरगुरुदिवसोत्तम गरकरण शुभमंगलकारा

(यही अङ्कमा छापिएको महेशराज पन्तको रत्न मल्लको पालामा लेखिएको रामायणनाटकको ऐतिहासिक सार भन्ने निबन्ध, यही अङ्कको २८८ पृष्ठ)

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ —

ने. सं. ६०७ (वि. सं. १५४४) ज्येष्ठशुक्ल

	गते	वार	तिथि	घडी	पला	नक्षत्र	घडी	पला	योग	घडी	पला
आषाढ	३	बृहस्पति	नवमी	११।	५४	हस्त	२७।	५	वरीयान्	४६।	२
आषाढ	४	शुक्र	दशमी	९।	४०	चित्रा	२७।	४	परिघ	४२।	११

गततिथिद्विर्गुणा मुनि७शेषिता करणमग्रदलेऽथ परे दले ।

कुशुगथाऽसितभूतपराद्धतः शकुनितः स्थिरकर्णचतुष्टयम् ॥१८॥

(देवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले वि. सं. १८५४ मा बनाएको रत्नदीपको दोस्रो अध्याय)

[गततिथिलाई २ ले गुनी आएको गुणनफललाई ७ ले भाग लिँदा आएको शेष त्यस तिथिको पूर्वाह्नको करण हुन्छ । त्यसमा १ जोडेपछि तिथिको उत्तराह्नको करण हुन्छ । कृष्णपक्षको चतुर्दशीको उत्तराह्नदेखि शकुनि आदि ४ स्थिर करण हुन्छन् ।]

ववाह्वयं बालवकौलवाख्ये ततो भवेत् तैतिलनामधेयम् ।

गराभिधानं वणिजं च विष्टित्याहुरार्याः करणानि सप्त ॥१॥

चतुर्दशी या शशिना प्रहीणा तदर्धभागे शकुनिर्द्वितीये ।

दर्शाह्नयोः स्तश्चतुरङ्घ्रिनागौ किस्तुघ्नमाद्ये प्रतिपद्दले च ॥२॥

(विक्रमको एघाह्नौ शताब्दीका श्रीपतिले बनाएको ज्योतिषरत्नमाला करणप्रकरण)

[बव, बालव, कौलव, तैतिल, गर, वणिक्, भद्रा यी ७ करण हुन्छन् । कृष्णपक्षको चतुर्दशीको उत्तराह्नमा शकुनि, औंसीको पूर्वाह्नमा चतुष्पाद्, औंसीको उत्तराह्नमा नाग, शुक्लपक्षको परेवाको पूर्वाह्नमा किस्तुघ्न करण हुन्छन् ।]

(वि. सं. २०१९ मा ललितपुरको जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, धनवजू वजूचार्य, रामजी तेवारी, देवीप्रसाद भण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमवजू वजूचार्य, महेशराज पन्त, नयनाथ पौडेलको इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेय मूल भागको ९१ पृष्ठबाट । रत्नदीपको पाठ लक्ष्मीपतिको हस्ताक्षरले लेखिएको मूल ग्रन्थसँग भिडाई पहिले छापिएकोभन्दा अलिकता फरक पारिएको छ । त्यसैअनुसार अनुवादमा पनि फरक पारिएको छ ।)

यस नियमअनुसार गणित गर्दा

शुक्लपक्षको नवमीमा गततिथि ८ हुन्छ । ८ लाई २ ले गुन्दा १६ हुन्छ । १६ लाई ७ ले भाग लिँदा २ शेष रहन्छ । यस कारण शुक्लपक्षको नवमीको पूर्वाह्नमा बालवकरण हुन्छ । २ मा १ जोड्दा ३ हुन्छ । यस कारण शुक्लपक्षको नवमीको उत्तराह्नमा कौलवकरण हुन्छ ।

शुक्लपक्षको दशमीमा गततिथि ९ हुन्छ । ९ लाई २ ले गुन्दा १८ हुन्छ । १८ लाई ७ ले भाग लिँदा ४ शेष रहन्छ । यस कारण शुक्लपक्षको दशमीको पूर्वाह्नमा तैतिलकरण हुन्छ । ४ मा १ जोड्दा ५ हुन्छ । यस कारण शुक्लपक्षको दशमीको उत्तराह्नमा गरकरण हुन्छ ।

बृहस्पतिवार नवमी ११ घडी ५४ पलासम्म छ । शुक्रवार दशमी ९ घडी ४० पलासम्म छ । ६० घडीबाट ११ घडी ५४ पला घटाउँदा ४८ घडी ६ पला बाँकी रहन्छ । ४८ घडी ६ पलामा ९ घडी ४० पला जोड्दा ५७ घडी ४६ पला हुन्छ । यो ५७ घडी ४६ पला दशमी तिथिको भोगकाल हुन्छ । दशमी तिथिको भोगकाल ५७ घडी ४६ पलालाई आधा गर्दा २८ घडी ५३ पला हुन्छ । २८ घडी ५३ पलामा नवमीको ११ घडी ५४ पला जोड्दा ४० घडी ४७ पला हुन्छ । अर्थात् बृहस्पतिवार ४० घडी ४७ पलाउप्रान्त शुक्रवार ९ घडी ४० पलासम्म गरकरण रहन्छ ।

रामायणनाटकको माथि उद्धरण गरिएको विरमादेवीको विवाहको समयलाई बुझाउने वाक्यको अब व्याख्या गरिन्छ ।

त्यहाँ अचलगगनरसहायना लेखिएको छ । अचलको अर्थ ७ हुन्छ । गगनको अर्थ ० हुन्छ । रसको अर्थ ६ हुन्छ । यस कारण त्यहाँ दिइएको संवत् ६०७ हो भन्ने कुरामा केही शङ्का छैन ।

त्यहाँ सुरगुरुदिवसोत्तम लेखिएको छ । यसको अर्थ बृहस्पतिवार हो भन्ने कुरामा पनि केही शङ्का छैन ।

त्यहाँ ज्येष्ठशुक्ल, परिघयोग र गरकरण स्पष्टसँग नै लेखिएका छन् ।

यस कारण संवत्, महीना, पक्ष, वार, योग, करण स्पष्ट नै छन् ।

त्यहाँ तिथि अंतका लेखिएको छ । मुहूर्तचिन्तामणिमा दशमी तिथिका मालिक अन्तक (यमराज) हुन् भनी लेखिएको छ^१ । यस कारण तिथि दशमी हो भन्ने कुरामा पनि केही शङ्का छैन ।

त्यहाँ मयूरासनतारावरसंजुत भनी लेखिएको छ । नक्षत्रका आसन पञ्चाङ्गमा दिइएका हुन्छन् । पञ्चाङ्गमा चित्रानक्षत्रको आसन मयूर भनी लेखिएको छ । यस कारण नक्षत्रको वारेमा पनि केही सन्देह रहेन ।

चित्रानक्षत्रमा विवाह हुन्छ भनी पारस्करगृह्यसूत्रमा लेखिएको छ—

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे ॥६॥

उदगयने उत्तरायणे आपूर्यमाणपक्षे शुक्लपक्षे पुण्याहे शोभने विष्ट्यादिरहितकाले ।

कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् ॥७॥

कुमार्या अनन्यपूर्विकाया अक्षतयोऽन्याः पाणिं गृह्णीयात्, वक्ष्यमाणेन विधिना विवाहं कुर्यात् ।...

त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ॥८॥

उत्तरा आदिर्येषान्तानि उत्तरादीनि तेषु त्रिषु त्रिषु ।

अयमर्थः— उत्तरफल्गुन्योर्हस्ते चित्रायां च, एवमुत्तराषाढासु श्रवणे धनिष्ठासु च, एवमुत्तरप्रोष्ठपदासु रेवत्यामश्विन्योश्च ।

स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा ॥९॥

एतेषामन्यतमे नक्षत्रे विवाहो भवतीत्यर्थः ।

(वि. सं. १९९० मा काशीको चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, नित्यानन्द पन्त पर्वतीयको संस्कारदीपकको दोस्रो भागको दोस्रो संस्करणका २६-२७ पृष्ठबाट)

[उत्तरायणमा, शुक्लपक्षमा, शुभ दिनमा कुमारीको पाणिग्रहण गर्नु ।

१. वि. सं. २०३२ मा प्रकाशित पूर्णिमा ३३ अङ्कमा छापिएको दिनेशराज पन्तको गोरखाली राजा-हर्कुरा राज्यकाल भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ३२ पृष्ठ ।

उत्तरफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, उत्तराषाढा, श्रवण, धनिष्ठा, उत्तरभाद्र, रेवती, अश्विनी, स्वाति, मृगशिरा, रोहिणीमा विवाह गर्नु ।]

यति कुराबाट ने. सं. ६०७ (वि. सं. १५४४) आषाढ ३ गते बृहस्पतिवार ज्येष्ठशुक्ल नवमी-उप्रान्त दशमी, हस्तनक्षत्रउप्रान्त चित्रानक्षत्र वरीयान्योगउप्रान्त परिघयोग गरकरणमा विरमादेवीको विवाह भएको देखिन्छ ।

नेपाल-राष्ट्रिय-पुस्तकालयमा रहेको जगन्मोहनमा टिपिएका भनी श्रीडिल्लीरमण रेग्मीले मेडिईभल् नेपालको १ भागका ४६९-४७१ पृष्ठमा केही ऐतिहासिक वाक्य छपाउनुभएको छ । त्यसमध्येको दोस्रो सङ्ख्याको वाक्यमा यस्तो लेखिएको छ-

श्रीश्रीजयरत्नमल्लदेवस्यम् स्व रामायण द्वयका यम्बुस म्हाच देवीयङ्क श्रीश्रीवीरमादेवी थ्वस विवाहयातं । सम् ६१६ ॥

(वि. सं. २०२३ मा कलकत्ताको फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, डिल्लीरमण रेग्मीको मेडिईभल् नेपाल (नेपालको मध्यकालको इतिहास) को १ भागको ४६९ पृष्ठबाट)

यस उद्धरणबाट विरमादेवीको विवाह ने. सं. ६१६ (वि. सं. १५५२ वा १५५३) मा भएको देखिन आउँछ । तर माथि उद्धरण गरिएको रामायणनाटकको वाक्यबाट विरमादेवीको विवाह ने. सं. ६०७ (वि. सं. १५४४) मा भएको देखिन्छ । रेग्मीज्यूले उद्धरण गर्नुभएको वाक्यमा खालि संवत् मात्र भएको र तिथिमिति नभएकोले यसको गणना गर्न सकिँदैन । रामायणनाटकमा दिइएको विरमादेवीको विवाहको समयमा यताबाट शङ्का उठ्न गएको छ ।

रेग्मीज्यूले त्यहाँ दिनुभएको तेस्रो सङ्ख्याको वाक्य यस प्रकारको छ-

सम्बत् ६१६ वैशाखशुक्ल एकादशी प्र द्वादशी हस्तनक्षत्र वरियान् प्र सुद्धि बृहस्पतिवार थ्व कोन्हु सिधि श्रीश्रीजयरत्नमल्लदेवप्रभुठाकुरसन पुत्र श्रीश्रीजय-सूर्यमल्लदेव ये थ्वस विवाहायातङ्क अङ्क भारत द्वयके यम्बुस ॥

(मेडिईभल् नेपालको १ भागको ४७० पृष्ठबाट)

यताबाट सूर्य मल्लको विवाह ने. सं. ६१६ (वि. सं. १५५३) मा भएको हो भन्ने देखिन्छ ।

यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

ने. सं. ६१६ (वि. सं. १५५३) वैशाखशुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी	पला	नक्षत्र	घडी	पला	योग	घडी	पला	
वैशाख	२८	शनि	एकादशी	३९।	१	उत्तरफाल्गुनी	४४।	४६	हर्षण	४४।	२८

रेग्मीज्यूले छपाउनुभएको वाक्यमा वैशाखशुक्ल एकादशीउप्रान्त द्वादशी हस्तनक्षत्र वरीयान्उप्रान्त शुद्धियोग बृहस्पतिवार भनी लेखिएको छ । तर गणनाबाट वैशाखशुक्ल एकादशीमा शनिवार उत्तरफाल्गुनी-नक्षत्र हर्षणयोग आउँछ । यस कारण सो पाठ ठीक छैन भन्ने देखिन्छ ।

नेपाल-राष्ट्रिय-पुस्तकालयमा रहेका प्रकीर्ण ताडपत्रबाट श्रीनयनाथ पौडेलले वि. सं. २०२० तिर सारेर ल्याउनुभएको सूर्य मल्लको विवाहसम्बन्धी वाक्य यस प्रकारको छ-

संवत् ६२१ वैशाखशुक्ल एकादशी प्र द्वादशी हस्तनक्षत्र वरियान् प्र सुद्धि बृहस्पतिवार थ्व कोन्हु सिद्धि ॥ ॥ श्रीश्रीजयरत्नमल्लदेवसन पुत्र श्रीश्रीजयसूर्यमल्ल-देवटों थ्वस विवाहायातं ने अंक भारत दयका यंबुस ॥

यो वाक्य रेग्मीजीले उद्धरण गर्नुभएको वाक्यसँग तिथिमितिबिषयमा मिल्छ, संवत्मा भने मिल्दैन । रेग्मीज्यूको पाठअनुसार ने. सं. ६१६ (वि. सं. १५५३) मा सूर्य मल्लको विवाह भएको देखिन्छ भने नयनाथजीको पाठअनुसार ने. सं. ६२१ (वि. सं. १५५८) मा सूर्य मल्लको विवाह भएको देखिन्छ । रेग्मीज्यूको पाठअनुसार गणना गर्दा नमिलेको कुरा माथि परिसकेको छ । अब नयनाथजीको पाठअनुसार गणना गरिन्छ ।

ने. सं. ६२१ (वि. सं. १५५८) वैशाखशुक्ल

गते वार	तिथि	घडी पला	नक्षत्र	घडी पला	योग	घडी पला
ज्येष्ठ ३	बृहस्पति	एकादशी १२। १४	हस्त	५८। २३	वज्र	३२। १०

नयनाथजीको पाठअनुसार गणना गर्दा वार, तिथि, नक्षत्र मिले । वरीयान्योगपछि परिघयोग आउँछ, वज्रयोगपछि सिद्धियोग आउँछ । सुद्धि (सिद्धि) भनी मूलमा लेखिएको छ । गणनाबाट पनि सोही योग आएकोले वज्रउप्रान्त भन्नुपर्नेमा भूलले वरीयान्उप्रान्त भनी लेखिएको देखिन्छ । यो अशुद्धि मूलकै हो वा पाठ पढ्नेको हो, मूल नहेरी यसै भन्न सकिँदैन ।

यति गणनाबाट ने. सं. ६२१ (वि. सं. १५५८) मा सूर्य मल्लको विवाह भएको देखिन्छ ।

यस कारण रेग्मीज्यूले दिनुभएको सूर्य मल्लको विवाहको संवत् विश्वसनीय छैन भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यसै गरी रेग्मीज्यूले दिनुभएको विरमादेवीको विवाहको संवत् पनि विश्वसनीय छैन भन्ने देखिन्छ ।

-:०:-

शुद्धिपत्र

पृष्ठ पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२०६ २४	बनाउन	बनाउनु	२१० ६	वि. सं.	वि. सं.
२१५ २०	मेषसङ्क्रान्ति	मेषसङ्क्रान्तिकाल	२२५ १२	(८) २।	(८) ३।
२२८ २५	शीघ्रोच्चका ग्रहका	शीघ्रोच्चका र ग्रहका	२३३ २१	ज्या	भुज्या
२३४ १४	मदोच्चनीचपरिधिः	मन्दोच्चनीचपरिधिः	२३६ २२	ऊर्ध्वाधरेखाले	ऊर्ध्वाधररेखाले
२४० १०	६६८।३०	=६६८।३०	पृष्ठसङ्ख्यामा	२४३-२४४	हुनुपर्नेमा
२७३ ४	दखि	देखि	१४३-१४४	छापिएको छ ।	
३०२ २६	भागको	भागका	३०४ ११	होओस	होओस्

पूर्णमा (इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

का. मे. अ. द. नं १५५/२४६

कार्यालय-

संशोधन-मण्डल

१०/३७४ वटु सवलबहाल, काठमाडौं, नेपाल

वि. सं. २०३४ आषाढ

यस अङ्कको मूल्य रु. १०।

मुद्रक-

लुष प्रेस

पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल